

Innehåll

2	Verdien av hverdagslandskapet	33	Om markvården på fornlämnings- områden
3	Välkomna till Gotland och Nordiska Kulturlandskapsförbundets årsmöte	35	Slow Food og Landskabet – en mulig synergi mellem fødevarekvalitet og naturpleje?
5	Biologiskt kulturarv på norra Gotland – några exempel	38	Med landskapet i lomman – litet om hur svenskt kulturarv hamnade på webben
8	Myrens kulturlandskap	41	Hvad vil vi med Kulturlandskabs- forbundet?
10	Red blomsterne: 46 millioner kroner til kildevæld og rigkær	44	Andreas Øvergaard – leder i forbundet fra 2009 til 2016
16	Fåglar som miljöindikatorer	45	Bokrecensioner
19	Restaurering av Äskhults kålgårdar och trädgårdsmiljöer	48	Medlemskap och kontakt
24	Ödeåkrar och ödesbölen, vad säger Jämtlands och Ångermanlands äldsta kartor?		
31	Häckande vit stork i Västergötland under 1700- och 1800-talen		

Helgumannens fiskeläge, Fårö.
Foto: Lennart Edlund.

Ansvarig utgivare: Stig Horsberg

Redaktör: Mats Folkesson

Layout: Stefan Gustafsson

www.kulturlandskab.org

Tryck: Grafiska Punkten, 2018

ISSN 1102-6553

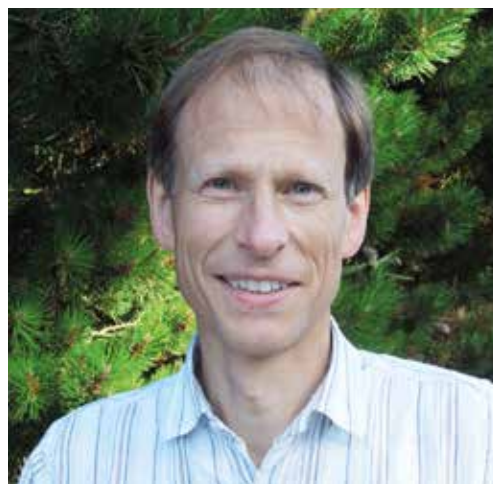

Foto: Lea Stroh

Verdien av hverdagslandskapet

I skrivende stund holder en lang og snørik vinter på å slippe taket, og kulturlandskapet våkner til liv. Mange har sett fram til isfrie veier, grønne plener – og fuglesang, sommerfugler, blomstrende enger og beitende dyr ute i landskapet. Noen har kulturlandskapet rett utenfor dørterskelen, andre må ta beina, sykkelen eller bilen i bruk. Uansett er tilgang til et «hverdagslandskap» av god kvalitet et mål for offisiell politikk.

Selv har jeg nettopp deltatt på et seminar om forvaltning av «utvalgte kulturlandskap i jordbruket», som siden 2009 har vært «flaggskipet» for offentlig kulturlandskapspolitikk i Norge. Fra en beskjeden start på 20 områder vil antallet øke til ca. 45 områder i 2020. De statlige bevilgningene har også økt fra 12-14 millioner til nær 30 millioner kroner i 2018. Det er all grunn til å gi honnør til denne satsingen på langsiktig forvaltning av et utvalg av verdifulle og representative kulturlandskap. Og noe av suksesskriteriet er at områdene forvaltes i samarbeid med og på grunneiernes og gårdbrukernes premisser.

Samtidig er det lang avstand fra disse «utstillingsvindue» for det norske jordbrukslandskapet til de hverdagslandskapene som de fleste av oss tilbringer det meste av tiden i. Riktignok legges det mye ressurser i forbedring av naturmangfold, friluftsliv og kulturmiljø også i jordbrukslandskapet i sin alminnelighet. Men de utvalgte kulturlandskapene er nettopp utvalgt i erkjennelse av at man ikke i stor skala og over tid kan skape og opprettholde virkelig helhetlige og biologisk og kulturhistorisk verdifulle kulturlandskap under moderne rammevilkår.

Norge skiller seg ut fra Norden forøvrig ved å stå utenfor EU, men også i andre deler av Norden har man så vidt jeg vet mange eksempler på en sterk og samordnet offentlig satsing mot visse utvalgte kulturlandskap. Jeg har selv sett eksempler på dette under årsmøter i Nordisk kul-

turlandskapsforbund, f.eks. restaurering av kulturmarker på Kinnekulle i Västra Götaland og renaturaliseringen av Skjern å i Vest-Jylland (se de siste to numrene av Nordisk Bygd utgitt av forbundet). Her så vi også en meget sterkere offentlig styring og større økonomisk innsats enn i våre norske utvalgte kulturlandskap.

Det er en tydelig trend å «spisse» de offentlige virkemidlene mot for eksempel utvalgte områder, verdifulle slåttemarker eller sjeldne arter. Det gir lettere målbare effekter på det begrensede feltet man retter seg mot, og det er viktig for de aktuelle områdene, artene osv. Det besvarer derimot neppe de overordnede utfordringene for natur- og kulturverdier i det nordiske og europeiske kulturlandskapet i stor skala. Mange land har riktignok også en bredere satsing på bl.a. å avsette og naturalisere restarealer, gi støtte til beitende dyr, ekstensivere drift og etablere småbiotoper. Så langt ser dette dessverre ikke ut til å demme opp for den nedadgående trenden for mange av jordbrukslandskapet planter og dyr.

Vi vet nå at store deler av faunaen og floraen, spesielt i de mest intensivt drevne kulturlandskapene, er i en kritisk tilstand. Insektpopulasjonen i tyske naturreservater er redusert med 75 % på tretti år, og fuglebestandene i Europas kulturlandskap er halvparten av hva de var for 30-40 år siden. Også kulturminner og ferdselsmuligheter i jordbruksområdene er under sterkt press. Årsakene er sammensatte og ikke enkle å gjøre noe med. Det er uansett all grunn til å prioritere opp tiltak for å forbedre betingelsene for flora, fauna, kulturminner og tilgjengelighet i «hverdagens kulturlandskap». Det er faktisk her de fleste planter, dyr og mennesker må finne et levested.

Stig Horsberg
Leder/Ordförande

Välkomna till Gotland

och Nordiska Kulturlandskapsförbundets årsmöte 2018

Visby ringmur mot Nordergravar med det sk murfallet där Lybeckarna tog sig in den 15 maj 1525 och bl a brände norra delen av innerstaden. Foto Lennart Edlund

Det var med stort nöje vi mottog förfrågan den gångna hösten om att stå som värd för Nordiska kulturlandskapsförbundets årsmöte 2018 på Gotland. Ett flertal myndigheter och organisationer slöt snabbt upp kring idén och vi tog oss an uppgiften med stort intresse. Mötet planerades i nära samarbete med förbundets styrelse för en rad praktiska frågor, men också i syfte att erbjuda ett program som både väcker nyfikenhet på Gotland och tar upp aktuella kulturlandskapsfrågor. Det är vår förhoppning att dagarna på vår ö blir givande för er hitresta och att diskussionerna vidgar perspektiven på de landskapsmiljöer vi gotlänningar dagligdags umgås med.

Mötesdagarna är av logistiska skäl koncentrerade till mellersta och norra delarna av ön inklusive Fårö. Kulturlandskapet är innehållsrikt och består av miljöer omspännande en vid tidsrymd och med spår av skiftande mänskliga aktiviteter. Här finns också en god portion geologi, botaniska intressen, kustvyer och vacker natur att se och uppleva. Därtill medeltidskyrkor och välhållna stenbyggningar. Området är i många stycken ”mycket Gotland”.

Medverkande experter kommer att lotsa oss med sakkunskap genom kulturlandskapets många nu och då och förhoppningsvis blir det också ett spännande utbyte om behovet av insatser i den ständigt pågående landskapsförändringen. En del av platserna är vårdade och flitigt besökta, andra mer undagömda och fallna i glömska. Flertalet av de berörda landskapsavsnitten har fornlämningar och spår av markanvändning från främst olika perioder av järnåldern. De ger en god bild av äldre tiders samspel mellan människa och landskap, som vid Kasse i Hangvar socken

med sina välbevarade husgrunder, rösen och stensträngar.

Turen tar oss också till de recenta markerna och gårdsmiljöerna vid Dämba och Verkegards på Fårö där ett pågående generationsskifte väcker ofrånkomliga tankar om det traditionella kulturlandskapets framtid. Ägorna inramas av stenhägnader och präglas av utmarker, lamm bete och småskalig skötsel av åkrar och fodermarker. Vid Verkegards finns fortfarande kalkugnen, ”soidet” (tjärdal) och gårdens eget stenbrott i behåll.

S:ta Maria domkyrka i världsarvsstaden Visby. Foto Mats Folkesson.

*Färömotiv med lamm, martall och betad hällmark.
Foto Lennart Edlund.*

Den öppna landskapsbilden vid Dämba/Verkegarde påminner bitvis om den Linné noterade under sin gotländska resa 1741 och som även känns igen från foton och dokumentationer långt in på 1900-talet. Vid Verkegarde pågår röjning av igenväxande ängs- och hagmark – ett projekt vi får höra mera om vid besöket. Vi möter även markägaren. På andra ställen på Färö och "Storlandet" har enbuskarna erövrat landskapet och skapat miljöer de flesta av oss har svår att ta till sig. En inventering gjord 1977 vittnar om igenväxningens snabba förlopp i sen tid. Förklaringen står naturligtvis att finna i den minskade djurhållningen.

Exkursionerna tar oss också till den s.k. Ojnareskogen i Rute socken där höga naturvärden ställs mot kalkbrytning, arbetstillfällen och starka näringslivsintressen vilket lett till år av ställningstaganden från myndigheter följt av rättsliga processer, och där vi ännu inte sett slutet. Till bilden hör att kalkstensnäringen har tradition sedan medeltiden och varit viktigt för gotlänningarnas utkomst men att den samtidigt tårt hårt på skogsbeståndet under den förindustriella epoken. Skillnaden i kalkbrytning mot förr handlar om storskaligheten och risken att rubba balansen i naturen.

Gotland täcks av ca 45 % skog. Skogens skydd och aktiva brukande är föremål för stundtals livliga diskussioner mellan berörda myndigheter och intressenter. Vi får en lägesrapport genom medverkande experter.

De geologiska intressena tillgodoses vid Sigsarvestran-

Raukfält vid Langhammars. Foto Lennart Edlund.

dens branta klippor i Hangvar socken, och på Färö vid Gamla hamn, Digerhuvud och i synnerhet längst upp i nordväst hos de mäktiga raukarna som likt bildstoder vaktat stranden vid Langhammars sedan urminnes tider. Här möter numera den tidlöst gråmelerade strandburgen nya utmaningar i de många besökarnas lust att bygga stentorn. Vackert eller störande?

Det blir naturligtvis även tid för det gotländska ängnet. Vi får lyssna till ett föredrag om dess botaniska värden och forna betydelse och även tillfälle att se hur bibehållna ängen sköts i dag, bl.a vid Hammarsängen i Lärbro sn.

Sist men inte minst, besöket på Gotland börjar med rundvandring i världsarvet Visby med inblickar i medeltidens stadsbyggande, och hur Östersjöområdets maktpolitiska, militära och ekonomiska intressen påverkat och format den ringmursomgärdade staden.

Varmt välkomna till Gotland

Lennart Edlund

Lennart Edlund, fd länsantikvarie i Gotlands län. Född på Färö. Fil kand vid Uppsala Universitet i ämnena etnologi, konsthistoria och arkeologi. Vidareutbildning på Konsthögskolan i restaureringskonst. Har även varit länsantikvarie i Västmanland samt arbetat för Sida i Mellanöstern.

Biologiskt kulturarv på norra Gotland – några exempel

Text och foto Hjalmar Croneborg

Norra Gotland har genomgått förändringen från det äldre kulturlandskapet till det moderna, på samma sätt som på andra håll i landet. Och ändå inte! Framför allt på grund av de grunda jordarna och anknytningen till fiske, kalkbrytning och andra näringar, men också tack vare egensinniga och självständiga gotländska brukare, så finns ett biologiskt kulturarv kvar som i vissa delar saknar motstycke i landet. Jord- och skogsbruk har moderniserats, och samtidigt lever äldre brukningsformer kvar. En viktig sak är att det fortfarande är vanligt att växtodling, djurhållning och skogsbruk sköts samlat, på samma gård, så som det har varit i århundraden. Det innebär i sin tur att brukandet lever upp till moderna krav, men ändå i många fall bibehåller drag som till exempel bete på stora utmarker. Det allra tydligaste exemplet är Dämba på Fårö, där djuren än i denna dag stängslas ut från åker och äng, och inte

in i betesfällor. Hela landskapsavsnittet omges av stängsel, men inom det rör sig djuren fritt över utmarkerna. Var någonstans i hela landet kan man finna något motsvarande?

Några naturtyper och markslag som är särskilt typiska, och som Gotland kan sägas ha ett särskilt ansvar för, är lövlundar och halvöppna marker på tidigare slättermark, strandbeten, utmarker med barrskog samt alvarmarker.

Lövlundar och halvöppna marker på tidigare slättermark

I gångna tiders kulturlandskap brukades ju mycket större arealer som äng, och endast mindre ytor som åker. Alla möjliga slags marker slogs, från blöta till torra, bördiga till magra, träd- och buskbärande till helt öppna. Idag finns endast helt små skiften kvar i hävd, det vill säga att de sköts med fagning, slätter och höbärgning. I stort sett

Laxare änge i Boge socken.

Ajvide strandänge i Eksta socken.

alla de tidigare ängsmarkerna har omförts till åkermark, betesmark, produktionsskog eller så har de bara fått växa igen. När gotlänningar idag pratar om ett "änge", då avses vanligen en mark med hasselbuskar och lövträd, skött eller oskött. Man kan tänka att de då lider av den vanliga förblandningen av markslag och naturtyp. Men riktigt så enkelt är det inte, eftersom det faktiskt är före detta ängsmark de menar. Många gånger lever det på något sätt kvar i minnet, inte sällan genom att vissa av de gamla platsnamnen lever kvar. På så sätt kan en helt oskött och tät lövlund än idag gå under ett namn som "Digeränget".

Trots den stora omvandlingen av kulturlandskapet lever ändå känslan kvar, att det rör sig om brukade marker. Många jordbrukare fortsätter nyttja markerna på de sätt som är möjliga, i de flesta fall med betesdrift. Lövbärande fodermarker på bättre jordar kräver dessutom återkommande röjningsinsatser för att hållas i skick.

Hela den här skalan av träd- och buskbärande gräsmarker, från täta lundar till mosaikartade lövmarker och öppnare gräsytor, bär ett rikt arv med sig. De är fulla av olika slags spår. Även alla de arter som lever i de här markerna är ett arv av gångna tiders markanvändning. Idag finns bara små spillror kvar, men det är ändå så att mer finns kvar på Gotland än på andra håll i landet, där igenväxningen och glömskan oftast har pågått längre. Tyvärr har svampsjukdomarna på ask och alm slagit hårt mot alla de

gamla hamlade träd som tidigare var ett av de mest karaktäristiska dragen.

Strandbeten

Vanligtvis kallas de stora öppna gräsmarkerna längs Gotlands stränder "strandängar". Därav kunde man tro att även de har en lång historia som slåttermarker. Vad man har kunnat se så är det bara vissa avsnitt av Gotlands stränder som har nyttjats med slåtter. De allra flesta sträckorna verkar ha en mycket lång historia av betesdrift. Öppna betesmarker längs kusterna finns på flera håll i landet. Det som är särskilt för Gotland är kanske kalkpåverkan, som ju skapar förutsättningar för en örtrik markvegetation, med en bitvis fantastisk blomrikedom, motsvarande Ölands sjömarker. Även fågellivet kan vara mycket rikt, särskilt då markerna övergår i grunda sandbankar ut i havet.

Utmarker med barrskog

Det gotländska ordet för utmark är "hajt" eller hed. Norra Gotlands utmarkshedar består i stor utsträckning av magra torra kalkrika marker. Den långa beteshistoriken är på många håll fortfarande synlig, och inte sällan så bedrivs bete än idag. Även andra delar av det traditionella utmarksbrukandet går ofta att spåra. Gångna seklers kalkbränning tärde hårt på virkesbestånden kring ugnarna. Plockhuggning, tjärbränning och mycket annat nyttjan-

Kalkbarrskog vid Hejnum hällar.

de kombinerades med betesdriften. På några platser finns tjärdalar, ”soiden”, som är i bruk än idag.

De här utmarkerna kläs av olikåldriga, luckiga och mosaikartade skogar, omväxlande med mer öppna ytor, där jordlagren är tunna eller obefintliga. Många av träden är senvuxna och inte sällan förvånansvärt gamla, med tanke på hur kläna de kan vara. I olika stråk med lite bördigare mark har skogarna mestadels omförts till moderna produktionsbestånd. Ändå finns ingen annanstans i södra Sverige så stora landskapsavsnitt med övervägande del traditionella utmarksskogar.

Lite här och var i de här utmarkerna finner man också olika typer av våtmarker: det kan vara källmyrar, växelfuktiga våtar, agmyrar med mera. Många av dem är beroende av extensivt utmarksbete för att vare sig växa igen eller trampas sönder.

Skogsbete är den markanvändningstyp som har minskat mest av alla i vår moderna historia. I hela landet har skogarna slutit sig och blivit homogena, täta och mörka. Alla de skogslevande djur och växter som behöver sol och värme har trängts tillbaka från hela landskap. Just i de traditionellt skötta skogarna som finns kvar finner de livsrum. Inte minst bland marksvampar finns en häpnadsväckande rikedom just i de här kalkbarrskogarna.

Alvarmarker

Den gotländska berggrunden, med sina flata hällar och karaktäristiska raukar, är välkänd för de flesta. När man nämner alvarmark så tänker de flesta istället på Ölands stora alvar. Men faktum är att det finns lika stor areal alvarmark på Gotland som på Öland. De gotländska alvarmarkerna är bara mer splittrade i mängder av mindre ytor, mosaikartat spridda i landskapet. De är i stort sett alltid del av de gamla utmarkerna, med sin långa historia av extensivt nyttjande med bete, uttag av enestöror och annat.

Alvarmark är en av vårt lands mer särpräglade naturtyper, med sin starka kalkpåverkan och sitt extrema lokalklimat. De många djur och växter som är knutna hit har mycket att berätta om både naturliga förutsättningar och markanvändningshistoria.

Hjalmar Croneborg är natur- och kulturlandskapsvårdare, bosatt på Gotland. Han arbetar bl.a. med att samordna nätverket Svenska kulturlandskap.

Grusalvar vid Änge gård i Gammelgarn socken.

Myrens kulturlandskap

Tekst og fotos Stig Horsberg

Utsyn over en del av Vasikkavuoma med høylåver. Et vannløp deler myren på langs.

Myr, sumper og våtmarker (mose/mossa, kær/kärr og våtområder) er naturfenomener som alltid har hatt stor betydning både mytologisk, praktisk og økologisk. De har markert grenseområder og vært hjemsted for overnaturlige krefter, men også gitt livsnødvendige ressurser og naturopplevelser. I 1870-årene begynte malerinnen Kitty Kielland som den første å male torvmyrene på Jæren – et landskap som til da ble betraktet som ensformig og øde. Hun makte fram myrlandskapetets poesi, med kontrasten mellom det vidstrakte landskapet med den høye himmelen og de mørke torvgravene og torvstakkene møysommelig gravd ut av små menneskekryp. Sporene av menneskers slit som estetiske elementer i kunsten har en lang historie. Eller omvendt, kunsten har vist oss verdien i det hverdagslige arbeidet. Denne dobbeltheten har vi hele tiden med

Kitty Kielland: Torvmyr på Jæren (1897)
Wikimedia Commons

oss når vi nyter og fortolker et attraktivt kulturlandskap.

Utgravingen av torv var en tidlig form for utnyttning av fossil energi, og den har hatt irreversible virkninger på mange landskap. Det gjelder på Jæren, og enda mer spektakulært i det svært populære naturområdet The Broads i Øst-Anglia i England. Dette nettverket av små sjøer, kanaler og elver er i sin helhet et resultat av storstilt torvgraving og at vannet til slutt fylte opp igjen hele det uthulede landskapet. I dag vil vi bevare myrene som flomdempere, naturlige biotoper og karbonlagre. Oppdyrking av myr ser ut til å bli forbudt i Norge, men produksjon av torvbasert hagejord ser på den annen side ut til å være vanskelig å stoppe.

En gammel og bærekraftig utnyttning av myr og sumpmark, var slått av vegetasjonen til vinterfor for buskapsen. Slåtten kunne skape vidstrakte, jevne og nær treløse myrflater med små høylåver, stakkstenger eller andre innretninger for lagring av foret. Når slåtten opphører, blir myra mer kupert og tuet, og busker og kratt brer seg inn fra kantene. Store arealer, spesielt i det nordlige Skandinavia, ble brukt som slåttemark fram til mellomkrigstiden. I Norge kan i størrelsesorden minst 3000 km², eller 10 % av det totale myrarealet i landet, ha vært slått. I Norbottens län omfattet myrslåtten 137 000 ha så sent som i 1937.

Den kanskje største attraksjonen i Pajala i Tornedalen i Sverige er kanskje den enorme slåttemyra Vasikkavuoma («kalvmyra»). Den skal være Nordens største, med en sammenhengende flate på ca. to kvadratkilometer. I 2016 var jeg én av de ca. 10 000 som årlig besøker denne slåttemyra. Den utmerker seg med store arealer som (igjen) er i aktiv skjøtsel. Det skyldes i stor grad én person, bon-

den Rolf Ilskog fra nabogrenden Juhonpieti, som tok opp igjen slåttebruket midt på 90-tallet.

Rolf Ilskog slo på tradisjonelt vis med lja inntil for 9-10 år siden, da ljaen ble byttet ut med motorisert redskap. En håndholdt ryddesag med et knivslåmaskinhode gjør jobben flere ganger raskere enn før, mener han. To-tre mann bruker nå et par uker på å slå gårdens åtte hektar. Avlingen tørkes på trehesjer og brukes som reinsdyrfor. Mot slutten av 90-tallet innså Ilskog at det var behov for en større innsats og skrev brev til Länsstyrelsens miljøvårdsenhet. Forvaltningen arbeider noen ganger raskt: Innen to uker var 140 000 statlige kroner skaffet til veie for å rydde jengrodd slåttemyr for kratt, siden har det bare gått én vei. Myra ble fredet som naturreservat i 1999 og er nå også et Natura 2000-område.

Et forvaltningsmål for reservatet er at det skal være minst 100 ha velhevde slåttemark, dvs. halvparten av bruttoarealet. Hovedansvarlig for slåttearbeidet er «Vasikkavuoma ekonomiska utveckling», en forening som arbeider for bygdens ve og vel. Ved hjelp av opptil ti lønnete sesongarbeidere, mange av dem lokale ungdommer, slår foreningen 50 ha myr. Myrslåtten får offentlige tilskudd, og jeg fikk oppgitt at dette var på 13000 kroner pr. ha. Det betyr antakeligvis at den tradisjonelle myrslåtten gir en god dagslønn i forhold til moderne jordbruk!

Vegetasjonen er dominert av strengstarr (*Carex chorrhiza*), bukkekløver (*Menyanthes trifoliata*) og elvesnelle (*Equisetum fluviatilis*). Den siste var regnet som det mest verdifulle foret, som ga kuene fet og god melk. Rik berggrunn med grønnstein, kalkstein og skifer påvirker også vegetasjonen på myren, slik at det finnes flere «eksklusive» orkideer (*Dactylorhiza incarnata*, *D. lapponica*, *D. traunsteineri*) og den iøynefallende, gulfargede myrsildren (*Saxifraga hirculus*), som er en østlig art i Nor-

Jäblom, eller slåtterblomma, en karakteristisk art på slåttemyren.

den. Den i Sverige fredede alvemose (*Hamatocaulis vernicosus*) har en god populasjon. Vasikkavuoma er dessuten en viktig raste-/hekkelokalitet for ande- og vadefugler, rovfugler og ugler.

Arbeidet med å bevare et utvalg av slåttemyrer i Norge har de siste åra begynt å få konkrete resultater. Både i form av en grundig utredning om kunnskapsstatus fra NTNU Vitenskapsmuseet i 2016, og i at flere verdifulle slåttemyrer nå er i aktiv skjøtsel i bl.a. Trøndelag og Oppland fylker. Mer om dette arbeidet vil vi komme tilbake til i neste nummer av Lommen, som vil ha spesielt søkelys på tradisjonell skjøtsel av kulturmark.

Rolf Ilskog: Ildsjel og drivkraft bak slåtten som ble tatt opp igjen.

Stig Horsberg. Landskapsarkitekt fra Norges landbrukshøgskole 1987, har arbeidet med miljø- og kulturlandskapsspørsmål i landbruket hos Fylkesmannen i Oppland siden 1991. Arbeider bl.a. med forvaltning av «utvalgte kulturlandskap i jordbruket».

Vasikkavuoma er hedret både av den svenske kongen og med EU's kulturminnepris, Europa Nostra.

Rigkær ved Brokær. Foto Lars Christian Adrados.

Red blomsterne: 46 millioner kroner til kildevæld og rigkær

TEKST af: Flemming Thorning-Lund og Lars Christian Adrados

Efter talrige års fortsat tilbagegang i Danmark for især de 'våde' og grundvandsfødte naturtypers vedkommende, er der nu endelig udsigt til, at denne katastrofale udvikling kan blive vendt. Rundt om i landet er der i de seneste år blevet taget mange initiativer til at bremse tilbagegangen. Et af disse projekter, 'Rigkilde LIFE' skiller sig ud fra de fleste andre i landet i kraft af dets samlede vådbundsareal og dets høje ambitionsniveau. Det udmærker sig dertil ved at være udviklet i et nært samarbejde mellem en række nordjyske og sjællandske kommuner samt med Naturstyrelsen Fyn. Midlerne, der er tildelt projekter, beløber sig til i alt 46 millioner kr.

EU's LIFE pulje til naturprojekter betaler de 60 procent heraf. Resten betales af Naturstyrelsen med 39 procent, og den sidste procent udredes af de deltagende kommuner.

'LIFE Kildevæld og Rigkær' – et EU LIFE projekt

Inden for en femårig periode med udløb i 2020 har Thisted Kommune fået til opgave at administrere dette

pengeløb i en nært samarbejde med de implicerede parter og med Thisted Kommune som projektansvarlig.

Ifølge projektets daglige leder, biolog Lars Christian Adrados skyldes valget af Thisted som projektets omdrejningspunkt ganske enkelt, at denne kommune rummer en af de største samlede mængder af rigkær i landet. Dertil kommer, at ingen dansk kommune tilnærmelsesvis har så store, sammenhængende naturarealer, som Thisted.

Lars Christian Adrados nævner i samme åndedrag, at vi er helt afhængige af, at lodsejerne synes, at det er spændende at være med til at bevare de truede naturtyper. Han fortsætter: 'For projektet er det af afgørende betydning, at der efter projektperiodens afslutning i samarbejde med lodsejerne kan findes langsigtede løsninger, der kan forhindre, at det hele ikke blot grov til igen'.

Ud over at fortælle om LIFE projektet har artiklen endvidere til opgave at berette om et bemærkelsesværdigt menneske – personen, der i det daglige 'står bag' projektet, Lars Christian Adrados.

Lars Christian Adrados

Lars Christian er født i Ålbæk nær hav og strand i det nordjyske. Her voksede han op i daglig kontakt med havet og den altid tilstedeværende blæst, og her fik han grundlagt den kærlighed til elementerne og de organismer, planter og dyr, som han dagligt kom i kontakt med. Den grundlærdom og den fascination har fulgt ham lige siden.

Hans livsbane blev hurtigt afstukket. Biolog blev han med speciale i herpetologi. Det begyndte med konsulentopgaver i Landsforeningen 'Natur og Ungdom', hvor han arbejdede med vandhulsstudier, som blev til en undervisningsbog for 7.-9. klasse. 'Find liv i vandhullet'. I 1992 fik han tildelt sin første opgave som herpetolog med henblik på at udarbejde en 'Indsatsplan for udvalgte Paddebestande i Viborg Amt'.

Senere blev hans opmærksomhed rettet imod strandtudser i Thy. 'Her var det, at min store kærlighed til landet med de store vidder mellem fjord og hav blev grundlagt', pointerer Lars Christian i samtalen løb.

Samtidig med, at han færdiggjorde sin uddannelse på KVL (den Kongelige Veterinære Landbohøjskole), arbejdede han som konsulent på en filmserie om de danske padder. Filmen blev produceret for dansk TV2 af 'Loke Film' i 1996.

Vil du fortælle lidt om dine mange år i Østeuropa – hvad beskæftigede du dig specielt med.

Sammen med en lille gruppe studiekammerater søgte jeg om 'Øst støttemidler' DANCEE (Danish Corporation for Environment in Eastern Europe) til at foretage en række kortere studierejser til Polen med det formål at opnå øget viden om økologiske forhold i Østeuropa. Men Miljø- og Energiministeriet ville det anderledes. De syntes ikke, at midlerne skulle bruges til amatører og bad os om at gange budgettet med 20, så vi kunne drage professionelt af sted til Polen. Det startede med et projekt om bevaring af padder og uddannelse af polakker, så de kunne tage vare på deres egne padder. Gennem talrige studieture og workshops fik vi opbygget et netværk, hvor landskabsøkologi var bærende. Lars Christian fortæller fra sit ophold: 'At på det tidspunkt var det lidt spøjst som vesteuropæer at komme til Bialowieza skovene i Polen og så interessere sig for økologien knyttet til de nedre dele af fødekæden. Polakkerne syntes vist, vi var lidt underlige – vesteuropæerne kom jo især for at studere adfærd hos sjældenhederne som europæisk bison, ulv, los, hvid og sort stork samt lille skrigeørn osv. – noget der lå milevidt fra at forstå padders populationsdynamik'.

Jeres engagement i det østlige Polen, der begyndte som et regulært 'beskyttelsesarbejde' af padder, krybdyr og andre organismer fra de nedre dele af fødekæden, rygtedes hurtigt til nabolandene, forstår jeg. Det må have været en stimulerende oplevelse for dig og dine fæller at opleve en sådan opmærksomhed.

Det var det i høj grad. For os var interessen for vores arbejde næsten overvældende. Da det rygtedes uden for lan-

Lars Christian Adrados leder efter Løgfro (Pelobates fuscus) i Lille Vildmose. Foto Peter Nørmølle.

Naturlig eng med græssende dyr og vandingshul. I baggrunden ses en karakteristisk (datidig) gårdsbebyggelse. Bialowieza, Polen. Foto Lars Christian Adrados.

Der tages afsked med storkene inden efterårstrækket påbegyndes. Eng nær landsby i Bialowieza, Polen. Foto Lars Christian Adrados.

dets grænser, at der var en håndfuld danske herpetologer i det østlige Polen, modtog vi anmodning om at assistere med forskellige projekter. I årene fra 2000 til 2002 var jeg således med til at hjælpe esterne med at bevare de sidste strandtudsebestande, som havde lidt alvorligt ved Sovjetunionens sammenbrud. De estiske strandenge var ikke længere det 'nye Ruslands' kødkammer, så de tidligere så velafgræssede strandenge groede hurtigt til i tagrør og pil.

Med udsigten til at blive indlemmet i EU stod Polen foran store infrastrukturændringer. I årene fra 2000 til 2005 arbejdede jeg igen for DANCEE midler i Polen. Denne gang med temaet: faunapassager. Det bestod dels

i opførelse af de to første faunapassager i Polen dels handlede det om undervisning og naturovervågning.

Fortæl lidt om dine 'hjertebørn' padderne og krybdyrene.

Min første tid i Polen blev på mange måder min 'egentlige uddannelse'. Igennem de første mange års undersøgelser, hvor landbruget i Østpolen kun var svagt industrialiseret, lærte jeg, hvad naturlig hydrologi, plads til udfoldelse og mangel på eutrofiering betyder for økosystemer og biodiversitet. Begreber, som jeg via lærebøgerne hidtil havde haft et langt mere abstrakt forhold til. I de senere år havde

jeg lejlighed til at iagttage, hvorledes og hvor hurtigt økosystemer bryder sammen, når landbruget industrialiseres. Når kvadratkilometer efter kvadratkilometer af eng bliver drænet og omlagt til ager. Padderne er blandt de første til at reagere – mange arter forsvandt og mere robuste arter reduceredes kraftigt. I den landsby, jeg boede i de første år, og hvor der dengang var omkring 40 par storke, var der nu kun ét par tilbage.

Under så meget anderledes forhold, som det daværende Østeuropa frembød såvel natur- som landbrugsmæssigt for danske forskere, må i givet have stødt på mange interessante hændelser. Kan du nævne et par stykker.

Ja, det kan jeg. På et tidspunkt havde jeg en studerende, som skulle lave måneders feltarbejde langt fra min bopæl i Polen, så jeg spurgte en ældre bonde om husly. Efter at have fortalt hvad den unge studerende skulle lave, udbød bonden 'Jamen sølvfølgelig, vi har fælles interesse i at bevare naturen!'

Et andet viser lokale bønders kærlighed til naturen. Et efterår, hvor de hvide storke inden deres store træk sydpå var ved at samles på engen bag landsbyen i Polen, fik jeg lyst til helt tæt på at opleve, når de næsten 1000 storke i samlet flok steg til vejrs. Så jeg kravlede forsigtigt ind i en af de mange høstakke på engen. Efter at have set himlen

farvet i sort og hvidt, kravlede jeg ud igen og oplevede, at der fra flere høstakke kom folk til syne. Mange lokale ville også hilse storkene farvel!

Et dansk landskab uden dynamik og med ringe hydrologi

Efter din hjemkomst fra det langstrakte ophold i Østeuropa forstår jeg, at dit syn på 'det danske landskab' var blevet gennemgribende ændret. Vil du uddybe det nærmere.

Efter årene i Østeuropa så jeg på det danske landskab med helt anderledes briller. Vort hjemlige, intensivt dyrkede landskab lider udtalt under mangel på plads og mangel på naturlig hydrologi. Det er stærkt fragmenteret med udtalt habitatisolering. Desuden lider den under manglende dynamik.

Både padder og krybdyr udbreder sig langsomt. Padder kræver vand for at yngle og generelt fugtige områder for at fouragere. Og for mange krybdyrers vedkommende er manglen på økologiske forbindelser særlig udtalt.

Da EU's LIFE naturprogrammer sættes i værk, bliver de på mangfoldige måder den redningsplanke, der er et så skrigende behov for. LIFE-programmerne målrettes såvel imod enkeltarter som truede naturtyper.

Spidssnudet Frø (Rana arvalis). Foto Flemming Thorning-Lund.

Rigkær

'Rigkær er en naturtype, der består af moser og enge med vandmættet jordbund (trykvand eller høj vintergrundvandstand) med mere eller mindre kalkholdigt grundvand. Ved et kildevæld forstås det sted, hvor (kalkholdigt) grundvand trænger frem på jordoverfladen'. (Kilde: Wikipedia)

Du har fortalt, at det var en meget stor 'forløsning' for dig, da du fik mulighed for at skrive de to LIFE projekter, 'LIFE Sårbar natur langs Vestkysten' og 'LIFE Hulsig Hede' i henholdsvis 2012 og 2013. Hvorledes kunne det være en forløsning for dig

Det hænger i høj grad sammen med den erkendelse, jeg kom frem til efter min tilbagevenden til Danmark, hvor jeg lysende klart erkendte, at den generelle naturtilstand lod meget tilbage at ønske. Medens jeg formulerede drejebøgerne for disse to arbejdsopgaver, så jeg klart de rige muligheder, der lå heri for at komme den trængte natur til undsætning. Heri lå 'forløsningen'.

Begge projekter er habitatprojekter med store ambitioner om genetablering af naturlig hydrologi og fjernelse af delvist eutrofieringsbetinget opvækst af nåletræarter først og fremmest på statsejede arealer langs vestkysten. Desuden var det gennem de omfattende rydningsarbejder muligt at genskabe landskabelige korridorer.

I 2014 fik du så din nuværende opgave serveret, 'LIFE Rigkilde'.

Ja, det var min store 'forløsning'. Jeg fik nu mulighed for at skrive projektet 'LIFE Rigkilde' med den lange og omstændelige 'arbejdstitel' 'Genopretning og pleje af rigkær, kildevæld og avnknippemose (Hvas Avnknippe, Cladium mariscus) i Danmark'.

Denne opgave adskiller sig fra mange andre LIFE projekter ved at projektarealerne er privatejede. Derved har

Den atlantiske hhv. kontinentale biogeografiske region

En biogeografisk region er et større område med forholdsvis ensartede økologiske og fysiske forhold. Europa er opdelt i 11 regioner. I den tempererede klimazone findes den atlantiske region kystnært mod Atlanterhavet og den kontinentale region findes i et langt vest-østgående bånd tværs over kontinentet. Grænsen mellem de to regioner følger i Danmark den jyske højderyg.

'LIFE Rigkilde' mange formidlingsmæssige og kulturelle aspekter, som jeg med forventning ser frem til at beskæftige mig med.

Efter en kort mellemlanding, hvor jeg særligt havde ansvaret for at formulere naturindholdet i forslag til den nye Thy Nationalparkplan, hvor naturlig hydrologi kom øverst på prioriteringslisten, tiltrådte jeg stillingen i Thisted Kommune som projektleder for 'LIFE Rigkilde' i 2015.

I projektformuleringen er baggrunden for indsatsen rammende beskrevet: Spredt i det danske landskab, ofte ved foden af indenlands kystskrænter eller i siderne af istidens erosionskløfter, ligger der – eller burde der ligge – en perlerække af fugtige, lysåbne habitatnaturtyper. Men perlerækken er brudt. U hensigtsmæssig hydrologi, arealreduktion, fragmentering og næringsstofbelastning har medført et direkte tab af talrige af disse habitatnaturtyper. Og hovedparten af de tilbageværende er truet af disse årsager samt af tilgroning, uhensigtsmæssig drift, pesticidpåvirkning og stigende forekomster af invasive arter.

Hvad er formålet med projektet og hvad er dine særlige ønsker for udbyttet.

Formålet med projektet er derfor i Jammerbugt, Thisted, Struer, Høje-Tåstrup, Faxe og Furesø Kommune samt på Naturstyrelsen Fyns arealer på Sydlangeland at pleje 14,0 ha avnknippemose, 5,7 ha kildevæld og 196,3 ha rigkær til gunstig bevaringsstatus samt at genskabe 4,5 ha avnknippemose, 7,5 ha kildevæld samt 75,0 ha rigkær.

For at sætte projektet i perspektiv kan det nævnes, at der ved projektets start var kortlagt 86 ha avnknippemose i Danmarks kontinentale biogeografiske region, 23 ha kildevæld i Danmark atlantiske biogeografiske region og 524 ha rigkær i den atlantiske biogeografiske region.

Habitatplejen i projektet omfatter således arealmæssigt 16 % af den resterende (danske) avnknippemose, 15 % af kildevældene og 31 % af rigkærene i den atlantiske biogeografiske region.

Du omtalte tidligere under vores samtale, at faktorer som uhensigtsmæssig hydrologi, arealreduktion og massiv opvækst af næringsstofbetinget græsagtige plantearter – altså ikke alene af træer og buske – udgør nogle af de største trusler imod bevaringen af en rig og afvekslende natur.

Så hvorledes vil du forsøge at indfri målsætningerne 'i marken'.

For at kunne gøre det, forventes der at være behov for at etablere hensigtsmæssig hydrologi på 1.026 ha, at bekæmpe tagrør og pil på 337 ha. Desuden skal der ske forbedret afgræsning på 744 ha samt finde pleje sted af 47 vandhulsbredder/vandhuller.

Da vi tidligere talte om den 'forløsning', du følte ved udsigten til at arbejde med LIFE Rigkilde projektet,

Thy-Gøgeurt (Dactylorhiza majalis subsp. calcifugiens).
Foto Flemming Thorning-Lund.

Bilag IV-arter

Bilag IV-arter er dyre- og plantearter, som er beskyttede efter EU's Naturbeskyttelsesdirektiver. For dyrenes vedkommende har reglerne bl.a. til formål at beskytte de steder, hvor de yngler og opholder sig for at overvintre. For padder og krybdyrs vedkommende kan det for eksempel være ynglevandhuller eller diger.

var du inde på, at det forhold, at projektarealerne er i privat eje, rummer en del interessante aspekter såvel kulturelt som formidlingsmæssigt. Vil du uddybe det synspunkt lidt nærmere.

Den særlige udfordring ved den samlede indsats er, at det sker på privat ejendom, og at der i høj grad vil være tale om at nytænke den kulturhistoriske udnyttelse af engene. I mange århundreder var engene en forudsætning for kærenes store blomsterrigdom og ikke mindst rigkærenes betydelige biodiversitet. Engen er i det store billede ikke længere agerens mor. Men hvad skal den så være.

Hvad er projektets 'ønsker' for de særligt sårbare og truede plante- og dyrearter.

På artsniveau er det målsætningen at sikre eksisterende ynglelokaliteter for stor vandsalamander og øge bestanden af spidssnudet frø med 50 % i projektområderne. Det er desuden en målsætning at fastholde den 'østlige del af Natura2000 området 'Øvre Mølledal' på Sjælland som et af landets bedste ynglelokaliteter for lys skivevandkalv og stor kæruldsmid.

På artsniveau for planter er der derimod ikke opstillet

specifikke målsætninger. Det skyldes, at nøglearterne indgår som væsentligt element i vurderingerne af, om habitatmålsætningerne opfyldes. Dog er Vibefedt (*Pinguicula vulgaris*) valgt som logo for projektet, da denne plante findes i næsten samtlige projektområder. Som for andre nøglearters vedkommende forventer vi, at Vibefedt vil nyde godt af projektets mange plejetiltag.

Takkebemærkning.

Anna Bodil Hald takkes for konstruktiv kritik i forbindelse med artiklens tilblivelse.

Flemming Thorning-Lund. Omfattende engagement i natur- og miljøbeskyttelse. Tidligere mangeårig vicepræsident i Danmarks Naturfredningsforening, Tidligere medlem af Skovrådet og Strandbeskyttelseskommissionen (DK). Er i dag rejsearrangør og -leder af natur- og landskabskulturhistoriske rejser. Nature interpreter.

*Grågåsen hör till vinnarna i det nya jordbrukslandskapet med stora enheter och mycket höstsädd mark.
Foto: P-G Bentz/sturnus.se*

Fåglar som miljöindikatorer

Av Anders Wirdheim

Fåglarna är bra som indikatorer på förändringar i miljön. Tack vare sin flygförmåga är de mer mobila än de flesta andra organismer. Därmed har de möjlighet att snabbt förflytta sig mellan olika områden och etablera sig på platser som förändras i positiv riktning, alternativt överge områden som försämras. Därtill har fåglarna korta generationstider vilket bidrar till att förändringar i omvärlden kan få ett snabbt genomslag i en fågelpopulation.

När vi pratar om fåglarna som miljöindikatorer är det kanske i första hand effekter av miljögifter vi tänker på. Det var ju mycket tack vare effekter på fåglar som biocidkatastrofen på 1960-talet uppmärksammades. Utan dessa skulle sannolikt inte Rachel Carson ha skrivit sin mycket uppmärksammade och mycket betydelsefulla bok "Tyst vår". Men fåglarna kan också visa på helt andra förändringar i vår omvärld, inte minst när det gäller hur vi använder och brukar det landskap som omger oss.

Ända sedan människan blev bosatt och började odla jord och hålla boskap, har vi påverkat landskapet. I många

fall har denna påverkan varit ganska liten, men i andra har den varit omvälvande. Här i norra Europa innebar det småskaliga jordbruket nog oftast att den biologiska mångfalden ökade i landskapet. Slätterängar och betade hagmarker hyste en rikare flora och fauna än om markerna varit skogbevuxna. Men visst fanns det kraftigt påverkade marker även här, till exempel de vidsträckta ljunghedar som bredde ut sig i sydvästra Skandinavien under några århundraden fram till förra sekelskiftet.

Långt in på 1900-talet hade kulturlandskapet ett rikt djur- och växtliv. Det gällde alldeles särskilt mera småbrutna marker liksom marker i gränstrakterna mellan slättbygd och skog. Landskapet Halland i sydvästra Sverige är ett exempel på detta. En starkt bidragande orsak var att små familj jordbruk dominerade i Halland ända fram till 1970-talet, något som innebar att landskapet var omväxlande. Ett typiskt halländskt familj jordbruk på den tiden hade en besättning på ca 20 mjölkkor, några modersuggor för smågrisproduktion och en varierad växtodling. Korna

betade på marker som använts som betesmarker under långa tider och ofta aldrig blivit gödslade av annat än kornas spillning.

Nu ska vi emellertid akta oss för att idealisera denna tid. Det var ofta ett både slitsamt och mycket bundet liv, men det landskap som omgav gårdarna är det landskap som blivit idylliskt genom bland annat Astrid Lindgrens böcker om Emil i Lönneberga och Barnen i Bullerbyn.

I samtliga nordiska länder har det genomförts så kallade atlasinventeringar av fåglar. I både Danmark och Finland har man hunnit med tre stycken de senaste ca 50 åren, medan Norge och Sverige bara har gjort en landsomfattande inventering. I delar av Sverige har det emellertid gjorts två inventeringar, bland annat i landskapet Halland.

En atlasinventering är kvalitativ och inte kvantitativ. Det handlar om att kartlägga de fågelarter som häckar inom rutor som är 5x5 km. Halland består av 220 sådana och dessa har alltså inventerats vid två tillfällen – första gången under perioden 1973–1984, andra gången 2005–2009. Mellan dessa perioder skedde mycket stora strukturella förändringar i kulturlandskapet.

Något förenklat kan utvecklingen sägas ha gått åt två håll: I slättbygden närmast havet har jordbruksdriften intensifierats, medan utvecklingen varit den motsatta i gränsområdena mot skogsbygden samt uppe på Sydsvenska höglandet. I slättbygden har såväl den genomsnittliga gårdsstorleken som storleken på brukningsenheterna (åkrarna) ökat genom att mindre enheter slagits samman. Samtidigt har driften intensifierats. I skogsbygden har åkerbruket i det närmaste upphört. De öppna marker

där det odlades spannmål för 30–40 år sedan är idag betesmarker eller vall. I någon mån har dessa marker även planterats med skog, men merparten av de marker som var öppna i skogsbygden på 1970-talet är det fortfarande.

Övergången från åkerbruk till ett extensivt brukande med betesdjur har påverkat flera typiska jordbruksfåglar negativt. Många av dessa arter har sannolikt utvecklats i ett öppet och torrt landskap med mycket bar jord långt innan människan började brukade jorden. Ursprungligen är exempelvis sånglärkan troligen en stäppfågel, och den gynnas fortfarande av att ha god tillgång till öppen jord. Samma är förhållandet med hämplingen och några arter sparvar.

När åkrarna ersatts med mark som är bevuxen året om, har dessa arter inte lika lätt att hitta föda och kommer efter hand att försvinna. Detta blir mycket tydligt om man jämför kartorna för sånglärka från de halländska atlasinventeringarna. Under den första perioden (1973–1984) fanns sånglärkan över i princip hela landskapet, medan den hade försvunnit från stora delar av skogsbygden när den andra inventeringen genomfördes (2005–2009). Mönstret är likartat i Skåne, där sånglärkan försvunnit från större delen av Göingebygden i den norra delen av landskapet.

En annan faktor som påverkat fågellivet, liksom annan biologisk mångfald, är den koncentration av djurhållningen som ägt rum under senare årtionden. Medan kreaturen tidigare var utspridda över i princip hela landskapet, är de idag koncentrerade till ett mindre antal, men stora, gårdar.

Ett talande exempel är Sveriges största mjölkgård,

*Sånglärkan trivs bäst där det finns gott om bar jord. Därför missgynnas den när åkermark läggs igen.
Foto: P-G Bentz/
sturnus.se*

Göktytan lever främst på tuvmyror och har minskat i takt med att naturbetesmarker försvunnit från landskapet.

Foto: P-G Bentz/sturnus.se

Wapnö, som ligger strax utanför Halmstad i södra Halland. Den gården har idag en besättning på ca 1400 mjölkkor samt rekryteringsdjur. Tack vare avel, bättre foder m.m. producerar dessa kor betydligt mera mjölk per individ än vad 1970-talets halländska kor gjorde. En lite grov beräkning visar att det hade krävts närmare 200 gårdar av typiskt 1970-talssnitt i Halland för att producera lika mycket mjölk som Wapnö gör idag. De gårdarna var dessutom utspridda över landskapet, och det säger sig självt att kornas försvinnande och koncentration haft mycket stor betydelse för både fauna och flora.

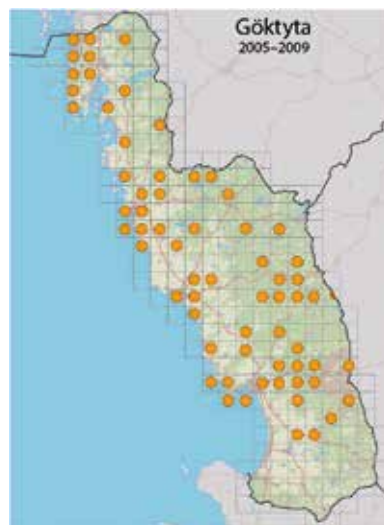
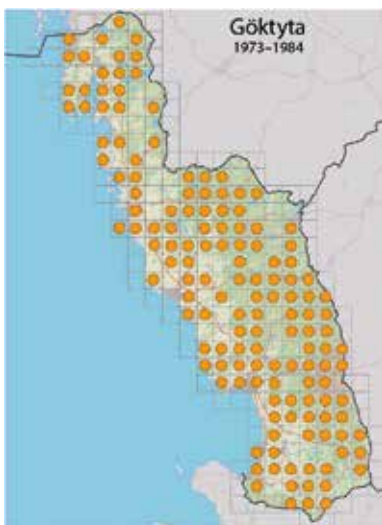
Medan fodret till korna förr producerades småskaligt, handlar dagens fält med vall på Wapnö om mycket stora enheter som dessutom skördas flera gånger om året. De fält där korna går på bete vissa perioder utgörs dessutom i huvudsak av mark som tidigare varit åker och som därmed inte hyser någon rik och varierad växtlighet.

Ett exempel på en art som gynnades av det tidigare jordbruket är göktytan. Denna lite udda hackspettsläkting tillbringar endast sommarhalvåret hos oss och lever då till stor del av tuvmyrors ägg och larver. Just tuvmyror var mycket vanliga i äldre tiders naturbetesmarker men saknas i stort sett helt i dagens rationellt skötta jordbrukslandskap.

Sånglärkan och göktytan hör alltså till förlorarna, men det finns också vinnare när det gäller jordbrukets förändring. Det gäller i första hand gässen, men också sångsvanar och tranor. Alla arterna trivs på stora fält där eventuella faror kan upptäckas i god tid. Gässen gynnas dessutom av ökad odling av höstsådda grödor, inte minst höstvetete, medan sångsvanen gärna betar av oljevaxter vintertid och tranan gynnas av ökad majsodling.

I takt med att klimatet förändrats har såväl gäss som sångsvanar börjat övervintra i stora antal i södra Sverige, och även tranan har förskjutit sitt vinterområde norrut i Europa.

Anders Wirdheim. Journalist och ornitolog med stort intresse för relationerna mellan människor och fåglar genom tidernas lopp. Har varit verksam i drygt 25 år inom Sveriges Ornitologiska Förening som redaktör och informationsansvarig. Bosatt i Halmstad på svenska västkusten.

Göktytans utbredning i Halland under perioderna 1973–1984 resp. 2005–2009. Denna art minskade markant under slutet av 1900-talet.

Fig 1. Flygbild och situationsplan över Äskhult. Foto av Pär Connelid 2013.

Restaurering av Äskhults kålgårdar och trädgårdsmiljöer

Av Jenny Nord

Äskhults by

För knappt två hundra år sedan, vid tiden för storskiftet, var Äskhult en vanlig halländsk by med en redan lång historia. När byn laga skiftades en generation senare flyttades inte gårdarna från tomten och markernas grundstruktur bibehölls i stora drag. Bebyggelsen i Äskhult har sedan dess genomgått små förändringar. De tillhörande åkrarna, ängarna och utmarken har under de senaste tjugo åren till stora delar restaurerats med målet att de ska spegla tiden före storskiftet 1825.

Äskhult omnämndes första gången år 1592, då under namnet Escholt. Under 1900-talet avfolkades byn successivt och den sista invånaren bodde i gården Derras till 1963. Sedan dess har Äskhults by varit obebodd (Tollin, 2013). Att Äskhult sedan kom att uppmärksammas av natur- och kulturmiljövården är till stora delar Nils

Brogrens förtjänst. Han lärde känna byn redan som barn och var med om att bilda Stiftelsen "Äskhults Gamla By" 1963. I över 20 år arbetade han sedan som tillsyningsman och guide för besökare. Nils var varmt engagerad för byns bevarande fram till sin död 2012 (Folkesson, 2013).

Inledningsvis var det Äskhults oskiftade bykärna, med sina ålderdomliga, omålade byggnader, som uppmärksammades av kulturmiljövården och 1981 förklarades dessa, med omgivande tomtmark, som byggnadsminne. År 1997 bildades naturreservatet Äskhult av Länsstyrelsen med syftet att restaurera även de omgivande markerna, ombildat till kulturresevat år 2004. Markägare är Väst-kuststiftelsen. Kungsbacka kommun ansvarar för den pedagogiska och publika verksamheten. Hallands kulturhistoriska museum ansvarar för de museala husens interiörer (Länsstyrelsen, 2004).

När restaureringarna av Äskhults marker inleddes för cirka 20 år sedan omgavs den unika bebyggelsen av ett alldagligt landskap med modernt brukade åkrar och skog dominerad av granplanteringar. Idag är detta helt förändrat och markerna ger en storskalig och levande bild av det gamla odlingslandskapet som fanns före agrara revolutionen och skiftena. Den gamla stenmuren mellan inägor och utmark är åter en tydlig skiljelinje, med slätterängar och åkrar på ena sidan och ljunghedar och skogsbeten på andra sidan. Många av det äldre kulturlandskapets växter och djur har också kommit tillbaka till de restaurerade markerna. Sammantaget har detta lett till att miljön idag betraktas som så unik och värdefull att den skyddas som kulturresevat.

Äskhultsresevatet är stort, 135 hektar, varav 103 utgörs av utmark, det vill säga skog- och ljunghedar betesmarker. De ambitiösa restaureringarna av åker, äng och utmark som inleddes 1997 har idag planat ut i ett omfattande underhålls- och förvaltningsarbete, vilket ger nya utmaningar och ställer nya krav på skötseln. Det som en gång var en levande miljö med familjer i fyra gårdar där alla, stora som små, hade olika uppgifter, ska idag skötas så långt som möjligt på samma sätt - men med bara cirka två heltidstjänster.

Äskhults köksodlingar

Under senare år har Äskhults bykärna och de gårdsnära köksodlingarna hamnat i fokus, bland annat genom ett

nytt vårdprogram framtaget år 2014 av Boel Nordgren (Nordgren, 2016). Nyligen påbörjades projektet "Äskhults kålgårdar och trädgårdsmiljöer: ett projekt med syfte att återskapa en kulturhistorisk helhet", vilket erhåller projektstöd från landsbygdsprogrammet åren 2017–2019. Syftet är att lyfta gårdsmiljön så att även denna tydligare kan leva upp till visionsåret 1825 och därtill även lyfta de mer traditionellt kvinnliga arbetsområdena i byn. För det återskapande trädgårdsarbetet på plats har Emma Johnsons Trädgårdsdesign upphandlats och för restaurering och återställning av stenmurar har Mikael Karlsson upphandlats. Denna text beskriver vad som rent fysiskt ska genomföras inom detta projekt.

Var och en av de fyra gårdarna i Äskhult – Jönsas, Göttas, Bengts och Derras – hade vid storskiftet 1825 en mindre inhägnad odlingsyta för köksväxt- och/eller fruktodling i direkt anslutning till byggnaderna. Bengts hade även en mycket liten kålgård, kallad "Nordre kålgård", placerad alldeles norr om det tidigare boningshuset. Idag finns den inte kvar, fast på Bengts gårdsplan ligger stenmursrester som kan utgöra spår efter kålgården, eller möjligen från det äldre boningshuset. Vidare hade Göttas en stor kålgård placerad strax nedanför byn. Vid tre av gårdarna betecknades ytorna "kålgårdar" medan Jönsas istället hade en "trädgård". Inom Jönsas trädgård är det troligt att fruktodlingen var av större betydelse än köksväxtodlingen, och än idag är det inom denna yta som huvuddelen av fruktträden i bykärnan är placerade.

*Fig 2. Potatislöken spirar i Göttas kålgård.
Foto Peter Blazques
2017.*

Fig 3. Även mullbänkar kring manbyggnaderna åtgärdas och får ett mer tidsenligt innehåll. Här är Göttas mullbänk. Foto Peter Blazques 2017.

Det pågående arbetet handlar bland annat om att försöka identifiera fruktsorter och att bevara och förnygra växtmaterial i trädgården, kålgårdarna samt i mullbänkarna som finns längs boningshusens väggar. Genom projektstödet har en trädgårdsmästare kunnat anlitas på deltid som under tre säsonger ska arbeta med detta.

Trädgårdsmästaren arbetar även med förökning av befinnlig humle samt utökad köksväxtodling i kålgårdarna. Växter som odlas är till exempel bondböna, gråart, grönkål och potatislök, även flera sorters potatis odlas. Med hjälp av bland annat NordGen, POM (Programmet för odlad mångfald) och föreningen Sesam pågår arbetet med att finna lämpliga växtsorter med så lång dokumenterad historia och så lokal förankring som möjligt.

Restaurering av kålgårdarna

Kring kålgårdarna fanns vid storskiftet med största sannolikhet stenhägnader. Storskifteskartans beskrivning anger inte specifikt detta men stengärdesgårdar nämns redan i den s k Landsbeskrivningen från år 1729. Idag har dessa förändrats både rumsligt och utseendemässigt. Inom ramen för de projektmedel som erhållits genom landsbygdsstödet ska murarna restaureras för att byn ska återfå den karaktär som den hade 1825. Inför detta arbete behövs en hel del överväganden för att inte göra några misstag.

Vid storskiftet 1825 finns det fyra gårdar (manhus) i Äskhult med sex kålgårdar (fem plus en trädgård vid Jönssas). Bengts och Göttas har vardera två små kålgårdar och två större som komplement (Bengts och Göttas). Jönssas omnämns här som trädgård.

Göttas kålgårdar

Göttas har två kålgårdar, en mindre vid ladugården åt söder och en stor nere i backen längre söderut. Idag finns det två odlingsbäddar i den lilla kålgården, några humlestöror står längs ladan och i den stora kålgården ska det under året sättas potatis.

Det är oklart vilken typ av hägnad den stora kålgården har haft. Det är möjligt att den utgör en relik från en äldre gård i närområdet, kanske från tiden innan byn etablerades på 1500-talet på dagens plats. Även brunnen och en "brunnslucky" finns i anslutning till Göttas stora kålgård och omnämns 1825.

Kring Göttas lilla kålgård saknas till stora delar den kålgårdsmur som finns angiven på storskifteskartan. Denna ska återuppföras inom projektet. Detsamma gäller Derras kålgård som ändrat karaktär genom åren. I sträckan längs med fågatan är målet att större block samtidigt ska bytas ut mot mindre stenar så att muren får mer karaktär av 1800-talsmur. I samband med att fågatan breddats något under 1900-talet har muren fått en annan karaktär.

Fig 4. Bondböna och gräart i Bengts kålgård. Foto Emma Johnson Blazques.

Bengts kålgårdar

Bakom Bengts lada åt söder ligger Bengts stora kålgård. Den södra sidan av kålgårdsmuren uppfattas idag som ett upplag för odlingssten. Denna behöver "städas upp" och återfå en enklare stödmur i den tydliga terrasskant som utgör dess södra kant. Det är mycket möjligt att terrassbildningen vid kålgården är rester efter en äldre medeltida odlingsterrass. Idag odlas tre bäddar i Bengts stora kålgård och några humlestöror finns längs ladugårdsväggen.

På storskifteskartan finns även Bengts "Nordre kålgård", en liten kålgård norr om det gamla boningshuset. Den lilla stenmursrest som idag finns på laret (bytorget) behöver rensas fram och mätas in ordentligt för att urskilja om den är rester av det tidigare huset eller "Nordre kålgård".

Derras kålgård

Dagens muromgärdade kålgård är dubbelt så stor som den som finns utritad på storskifteskartan. Denna kålgård har råkat ut för stora förändringar efter 1825 och behöver helt rekonstrueras för att få tillbaka sin tidigare karaktär. Vid laga skifte 1865 hade den utvidgats till en mindre åker

som är långt större än dagens kålgård. Senare, sannolikt under 1970- eller 80-talet har den fått dagens utbredning. På ekonomiska kartan från 1970-talet är den fortfarande en del av den intilliggande åkern. Fortfarande är den dock

Fig 5. Nya odlingsbäddar förbereds i Derras kålgård. Foto Pär Connelid 2017.

minst dubbelt så stor som den var 1825, därför finns det ett behov att återskapa den ursprungliga muren.

Under året ska tre odlingsbäddar göras i ordning och planteras.

Jönsas trädgård

Jönsas hade vid storskiftet 1825 en trädgård; först 1865 tillkom den kålgård åt norr där det idag finns en tröskvandring. Trädgårdsmuren som fanns 1825 kan behöva rensas upp och säkras något. Ympkvistar har tagits från fruktträden och dessa kommer att ympas på vildapelstammar från området och senare planteras ut.

Laret och gårdsplanerna

Laret är en annan benämning på bytorget. Idag är det ytan mellan alla fyra gårdar som är det naturliga laret och även den yta på Bengts gårdsplan där det tidigare boningshuset var beläget. Alla gårdsplaner är mer eller mindre täckta av stora stenplattor. På Derras är de fint framrensade. Inom det aktuella projektet har de tagits fram även på Göttas och till delar på Bengts gårdsplan. Många av stenplattorna har satt sig något och behöver riktas upp för att underlätta tillgängligheten på gårdsplanerna, vilket också ska genomföras under årets arbete.

Avslutning

Sammantaget är det en rejäl aktivitet som pågår i Äskhults gårdsmiljö för att få denna att bli mer integrerad i Äskhults helhetsbild – som varande en liten by i Hallands inland anno 1825. Detta tillsammans med markernas återskapande och det aktiva levandegörandet som sker i byn under säsong kommer Äskhults att ytterligare närma sig visionsåret 1825. Viktigt i detta arbete är också integreringen av de olika verksamheterna i byn. Allt hänger samman. Caféets meny ska till exempel anpassas till vad som finns tillgängligt i kålgårdarna. Samverkan med yttre

aktörer såsom matproducenter för att kunna förädla vissa grödor från Äskhult kan skapa ytterligare mervärden till besöksnäringen samtidigt som det i sin tur ger mervärde till upplevelsen av en levande gårdsmiljö så som den kan ha tett sig 1825. Det som är svårast att rekonstruera är livet i byn, där barn, kvinnor, män och äldre utförde dagliga sysslor och djuren tillika var en naturlig del i detta.

REFERENSER

Folkesson, Mats. 2013. Till Minne: Nils och Lisbeth Brogren. I: Helander, Hans (red). Äskhults by. Där historien möter framtiden. CAL-Förlaget, Varberg.

Länsstyrelsen, 2004. Bildande av kulturresevatet Äskhult inom fastigheterna Äskhult 1:2, 1:4, 1:5 och 1:11 i Förlanda socken, Kungsbacka kommun. Beslut 2004-06-21 med diarienummer 435-1976-04. Halmstad, Länsstyrelsen. Tillgänglig via: <http://www.lansstyrelsen.se/halland/Sv/djur-och-natur/skyddad-natur/naturreservat/kungsbacka/Pages/askhult.aspx>

Tollin, Clas. 2013. Före den agrara revolutionen – en historisk bakgrund. I: Helander, Hans (red). Äskhults by. Där historien möter framtiden. CAL-Förlaget, Varberg.

Nordgren, Boel. 2016. Äskhults gårdsmiljö: Vårdprogram 2014. Meddelande 2016:08, Länsstyrelsen i Hallands län. Tillgänglig via: <http://www.lansstyrelsen.se/Halland/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/Rapporter/2016/Äskhult%20vårdprogram%20meddelande.pdf>

Jenny Nord är sedan 2013 antikvarie på Länsstyrelsen i Halland med ansvar för bland annat kulturresevatetsfrågor. Jenny har en bakgrund som arkeolog med landskapsinriktning.

Fig 6. Göttas gårdsplan rensas fram. Foto Pär Connelid 2017.

Ödeåkrar och ödesbölen, vad säger Jämtlands och Ångermanlands äldsta kartor?

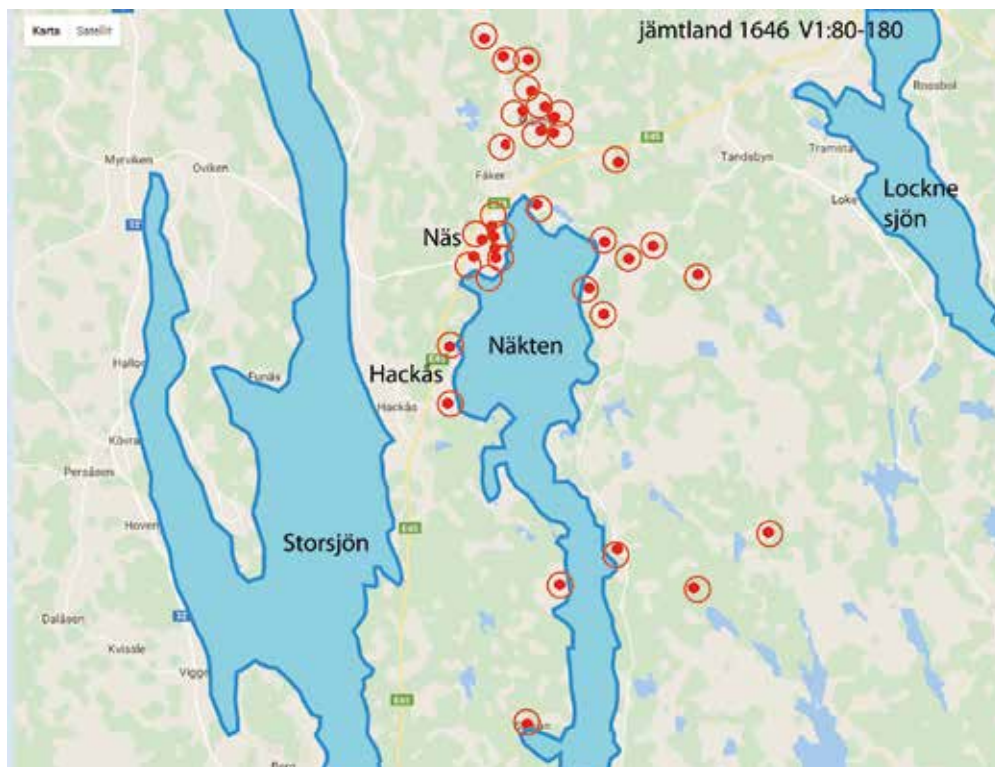
Text: Clas Tollin

Idag framstår det agrara landskapet före det moderna jordbruket som något i huvudsak positivt. Det biologiska innehållet var rikt. Fältskiktet innehöll många slags örter och gräs. Detta skapade i sin tur en artrikedom av insekter och andra djur. Jordbruket var vad idag skulle kallas ekologiskt; inga biocider, ingen handelsgödsel. Grödor och husdjur var lokalt anpassade. Skog och utmark präglades av bete och ett varierat bestånd av olika trädslag. De största uttagen gällde vedbrand (energi), gårdselvirke (hågnader) och timmer för husbygge. Skogen saknade av människan skapade monokulturer som t.ex. gran- eller tallplanteringar. Avsigtan var att produktiviteten var extremt låg. Det intalande landskapet kunde lätt förvandlas till ett nödens landskap. Den största ödeläggelsen vi känner var digerdöden och den efterföljande senmedeltida agrarkrisen. Särskilt Jämtland har åtskilliga s.k. ödesbölen som satts i samband med den medeltida agrarkrisen. Redan 1527 omtalas fastigheterna Hundtuvan och Jurikan som ödesbölen (SDHK 44 8813). Det har dock förekommit andra

perioder med minskande befolkning och försörjningsproblem. Ett allt för lite utnyttjat källmaterial för historiska landskapsstudier är det storskaliga kartmaterialet. I detta kan ny och fördjupad kunskap nås om såväl det historiska som biologiska kulturarvet. Nedan ges ett litet smakprov.

I samband med Riksarkivets projekt *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna* gjordes de äldsta byakartorna från Jämtland tillgängliga.¹ Kartorna upprättades strax efter den svenska erövringen 1644–45. Tack vare detta finns ett titthål tillbaka till det jämtländska agrarlandskapet vid 1600-talets mitt. Sammanlagt finns kartor över ett trettio-tal bebyggelser i Näs och Hackås socknar.

Förutom bebodda bebyggelser är ett tiotal ödesbölen eller ödehemman avmätta. Dessutom är stora delar av de bebodda byarnas åker obrukad s.k. ödesåker. Det ligger nära till hands att se denna ödeläggelse som en följd svenska kriget och därmed hörande missväxter. Så behöver dock inte vara fallet.

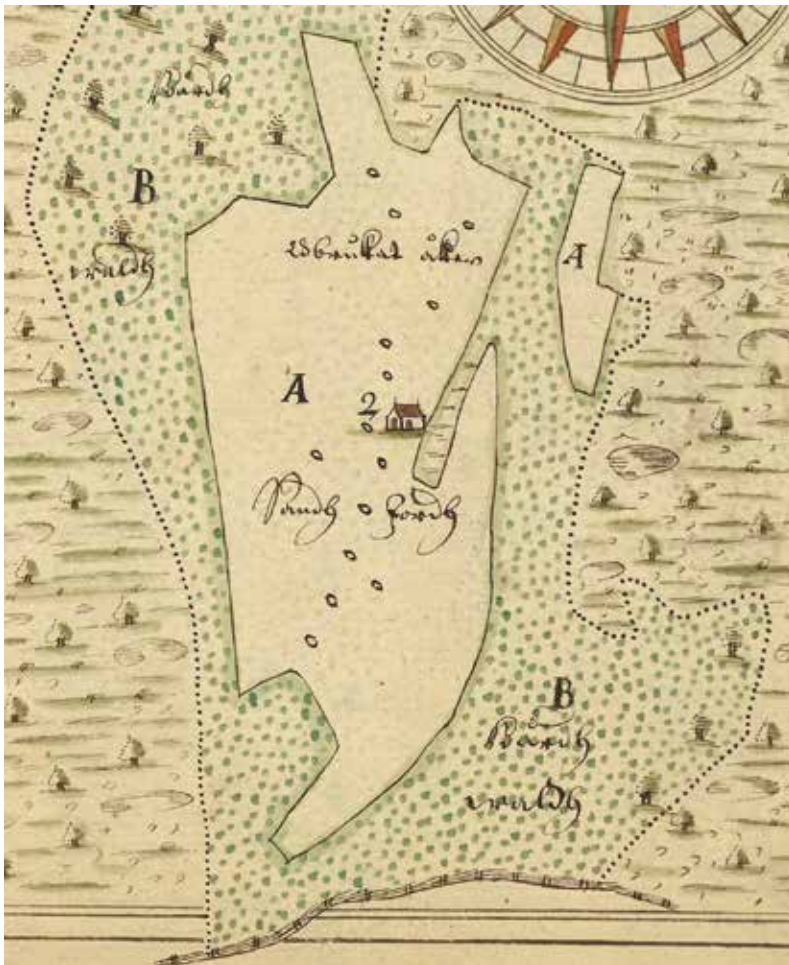
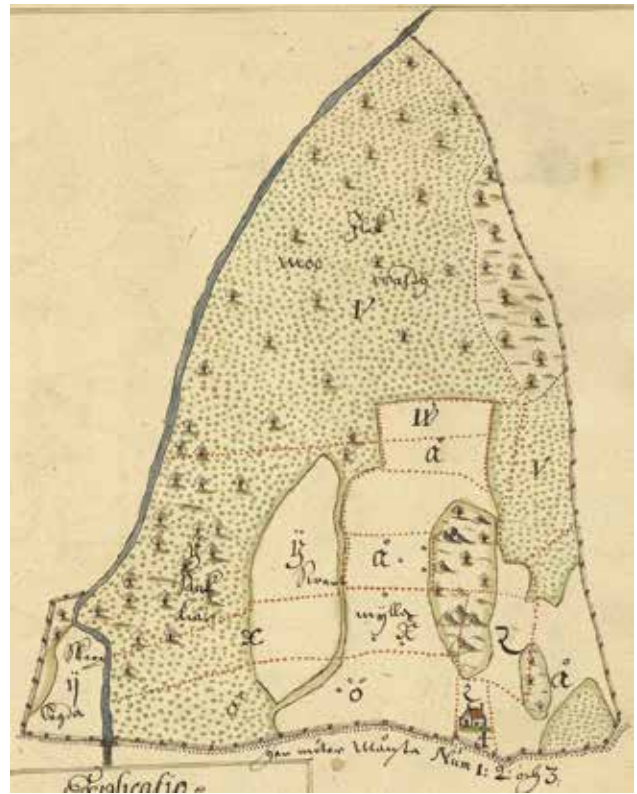
Figur 1 Översikt över de äldsta geometriska kartorna i Jämtland (V1:80-180).

Ödegården i byn Månsta i Näs socken visar något om villkoren (VI:82). Månsta bestod av fyra hemman. Skattegården nr 4 hade sin inägomark för sig i norra delen av byn. Åkern uppgick till knappt 13 tunnland men ingen åker brukades för odling av spannmål utan användes till äng. Slåttermarken var uppdelad i ett tiotal stycken som brukades av dels de andra gårdarna i Månsta, dels av grannbyarna Kungsnäs och Ålsta. Den obrukade åkern och ängarna runtomkring gav tillsammans 46 lass hö (ett lass är cirka 212 kilo). En ko i Jämtland krävde fem till sex lass för att födas över vintern.²

Ödegården var inte helt folktom. Ett gårdshus beboddes av två pigor som slog höet på de småstycken som var markerade med littera Z. I medelgodå år skördades två lass hö.

Figur 2 Ödegården i Månsta. All åker är obrukad s.k. ödesåker. Marken slåttras av grannarna. De olika andelarna markeras på kartan av röda pricklinjer. Den egentliga ängen är grönprickad och delvis trädbevuxen. Söder om vägen ligger Månsta bys övriga mark (VI:82).

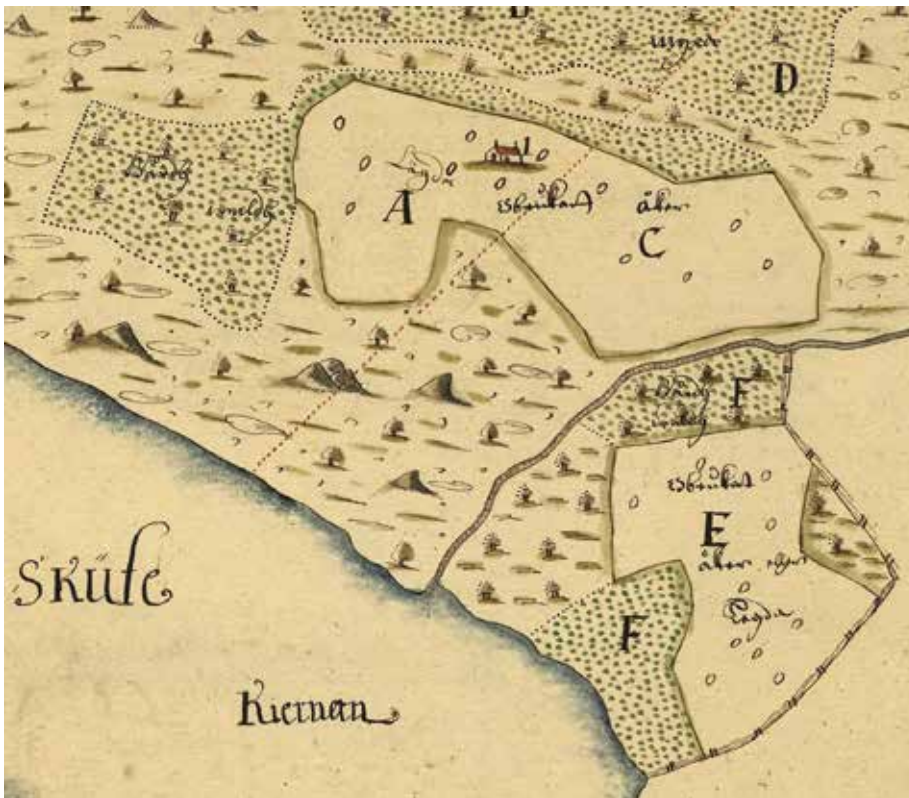

Ödehemmanet Kläppgårde (VI:94) hade en obrukad åker på 8 ½ tunnland och som gav 10 ½ lass hö som slåttrades av grannbyn Grönviken. Dessutom fanns hårdvallsäng (torräng) till 12 lass och starrvallsäng till 10 ½ lass. Utmarken beskrevs som trång med något litet mulbete men ingen svedjeskog eller fiskevatten. Humlegård saknades.

Figur 3 Ödegården Kläppgårde. Hussysymbolen visar tomten men behöver inte representera en faktisk byggnad (VI:94).

Utmarken till ödegården Skute hade god timmerskog, lövskog, vedbrand, gårdsskog och gott mulbete. Dessutom hade Skute fiskevatten i Näkten och åtskilliga skogstjärnar. Ödesåkern (lägdorna) var cirka sju tunnland och brukades av Klocksåsen som ligger drygt fyra kilometer åt sydöst. Tillsammans med ängen gav lägdorna 11 lass hö. Den intilliggande ödegården Viken gav 10 lass hö från lägdor och äng.³

Om skattehemmanet Bleka i Näs socken (V1:91) sägs i Notarum explicatio (= text-beskrivning) att det förut har varit öde men att det för 17 år sedan (omkring 1628) hade så smått börjat brukas igen. Vid tiden för karteringen brukades 2/3 av hemmanet av gårdens åbo medan 1/3 användes till slätter av gården Svedje i Sunds socken 12 kilometer österut. I detta fall är det snarare en återkolonisation än ödeläggelse.

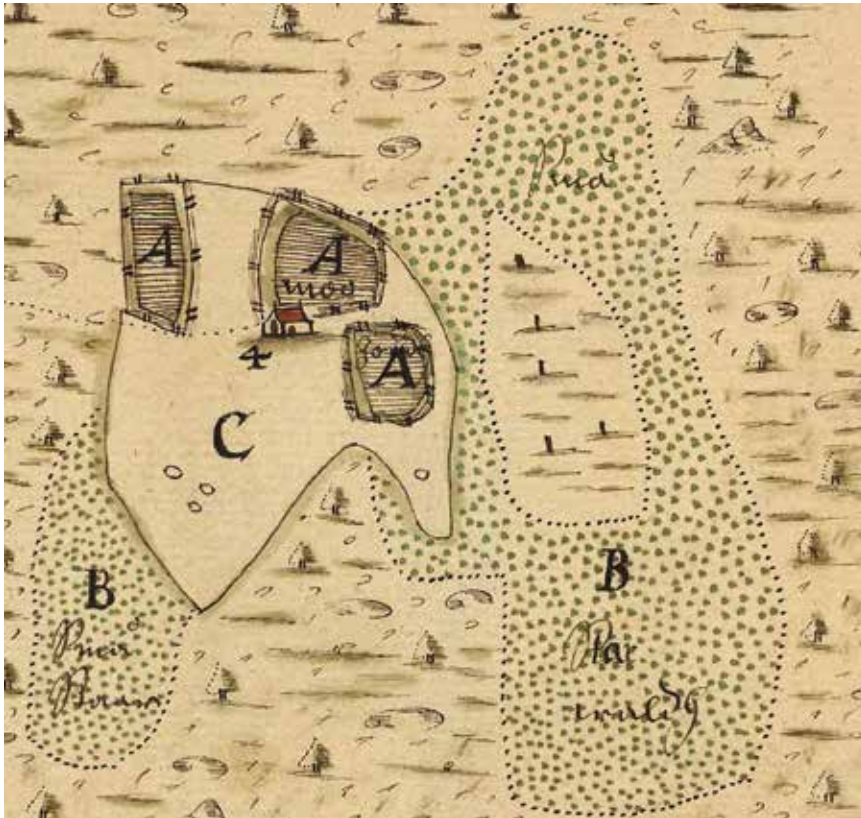

Figur 4 Vid Skutsjön låg två ödesbölen. Skutes obrukade åker var delat i två delar (litt. A och C) av en röd pricklinje. Söder om bäcken är ödegården Viken med dess obrukade åker (litt. E) (V1:102).

Figur 5 Bleka i Näs socken. Närmast hustomten brukas några åkerlappar men den mesta åkern är obrukad (V1:91).

På östra sidan av sjön Näkten ligger byn Tunvågen (VI:112-113).⁴ Till byn hörde ödehemmanet Felingen cirka 2,7 kilometer åt sydöst och Göle. Göle hade $\frac{3}{4}$ tunnland åker och ängshö till tre lass dessutom skördades tre lass hårdvallshö på lägdorna.

Figur 6 Ödehemmanet (Tunvågs)Göle brukas under Tunvågen. Tre små vretar (litt. A) är infredade i ödeåkern (litt. C) (VI:113).

Figur 7 Ödegården Felingen vid Felsingssjön brukades under Tunvågen. Ödesåkern och ängen (litt. E) gav 10 lass hö (VI:112-113).

Kallbäcken var ett ödetorp som användes till slätter av Östnär i Hackås socken trots avståndet (V1:94). Kallbäcken låg drygt 13 kilometer norr om Östnär.

Näs hade ingen egen präst och Prästbolet låg under Brunflo prästgård Näs kyrkobol (V1:85)

Den brukade åkern var drygt 8 tunnland och den obru-

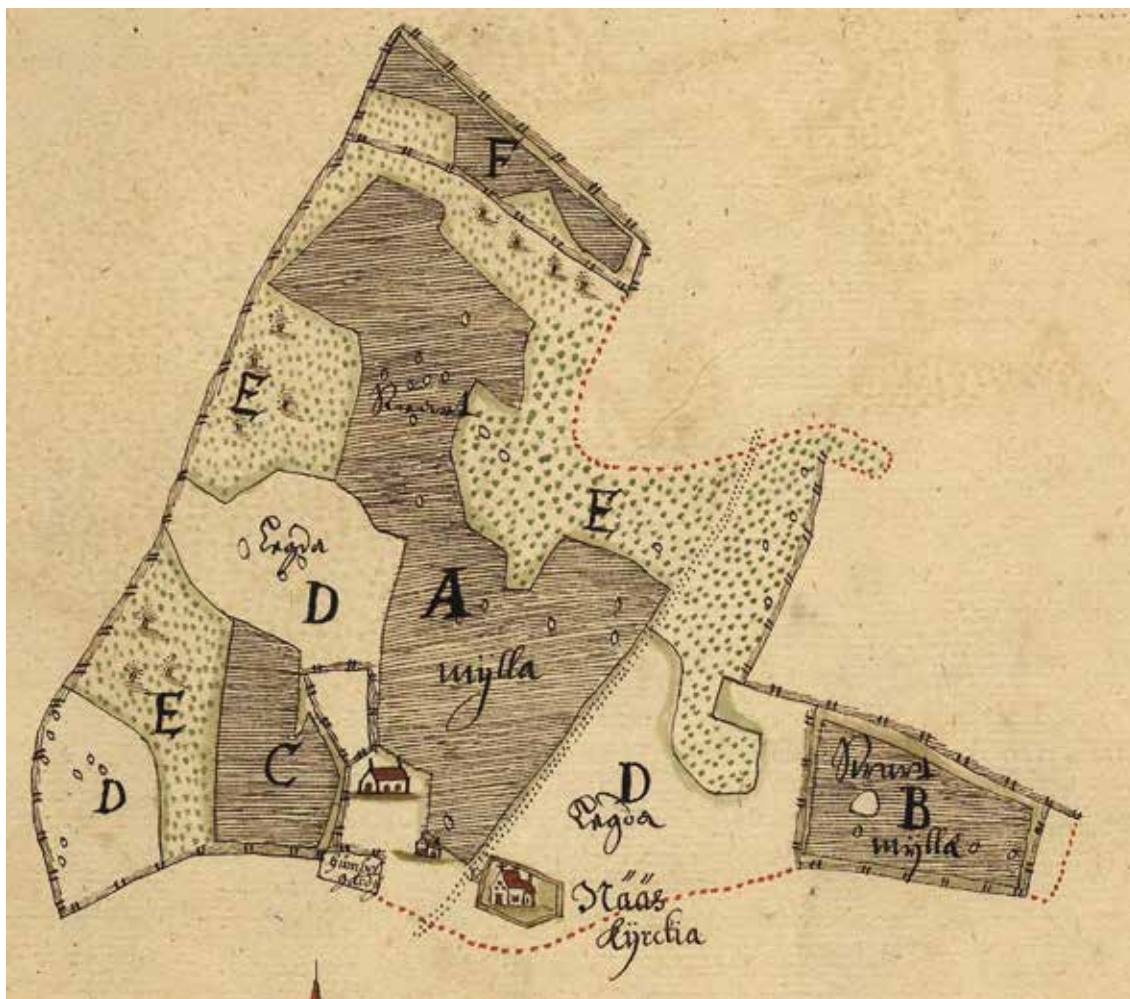
kade drygt 4 tunnland (litt. D). Ängen gav tillsammans med höet från lägdorna 12 lass. Dessutom hade kyrkebolet ett par små ängsfjällar i byarna Vi och Bjärme samt en skogsäng på Oldbergs utmark som tillsammans gav 3 ½ lass. Några övriga utmarksnyttigheter fanns inte, däremot en humlegård på 200 stänger.

Figur 8 Ödesbölet Kallbäcken ligger cirka en kilometer öster om gården Bleka som blev återbebyggd på 1600-talet.

Nedan:

Figur 9 Näs Kyrkebol brukades under Brunflos prästgård. Litt. D är obrukad åker. Söder om gården finns en humlegård. Den lilla tornlösa kyrkan är omgärdad av en stenmur (V1:85).

Jämförelse med Ångermanland

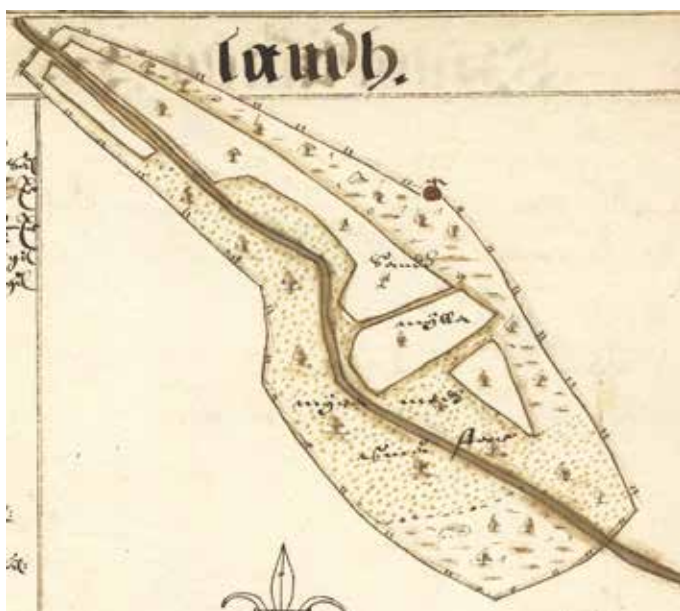
Ödesbölen var således vanliga i Jämtland och det kan vara intressant att jämföra med förhållandena i det angränsande svenska landskapet Ångermanland som är mindre uppmärksammat i dessa sammanhang.

Åren 1647–48 avmätte lantmätaren Jacob Christoffersson Stenklyft gårdar och byar i norra Ångermanlands kustsocknar. Notarum explicatio ger ibland intressanta detaljer om det agrara tillståndet. Det visar sig att det fanns ödesbölen i Ångermanland som liknade de jämtländska. Vike var ett gammalt ödehemman som skattade för 8 seland (norrländskt jordtaxeringsmått). Åkern på 3 ½ tunnland var obrukad och övervuxen med småskog.

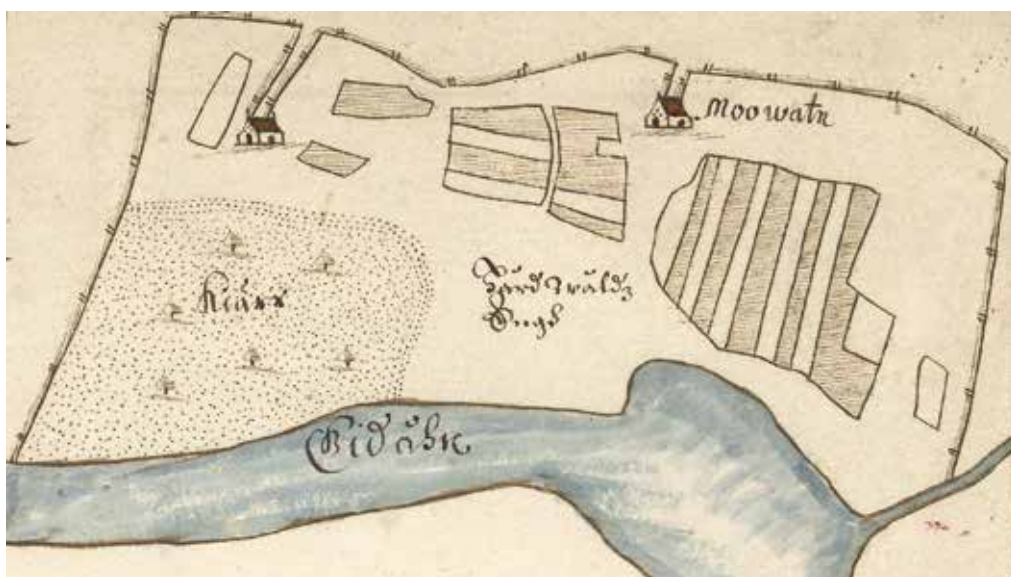
Ödesåkern användes liksom i Jämtland till höslätter och gav fyra gillingar (en gilling hö var drygt sex kubikmeter) (X1:144). Vike brukades av byn Skede vid Risöfjärden. Skedes tre hemman hade tillsammans blygsamma 8 ½

tunnland brukad åker men skördade hö även på Dalaviken. Byn hade knappt med utmark, skog och mulbete. Två kvarnar fanns som gick höst och vår. Den viktigaste försörjningen kom från Bottenhavet. Stenklyft skriver; 'till Skede är skönt strömmingsfiske och annat fjällfiske'.

Genomgående hade många gårdar en stor del av åkern obrukad. Byn Movattnet i Själevads socken långt upp längs Gideälven hade bara 2 ½ tunnland brukad åker dessutom noterade Stenklyft att kölden och frosten för det mesta gjorde stor skada på årsväxten. Höskörden var åtta gillingar (X1:69). Om utmarken sägs 'att mulbete och timmerskog hade förr hyst djur (älgar) som gett åborna god bärning men att dessa numera till största delen är utdöda'. Längs Gideälven finns omfattande äldre fångstgropssystem. Det enda positiva för Movattnet var att det fanns gott fiskevatten.

Figur 10 Vike var ett gammalt ödehemman som gav 4 gillingar hö. Lantmätare Stenklyft har ritat ut träd på den obrukade åkern och skriver att den är övervuxen med småskog. Den runda röda symbolen vid hägnaden visar troligen den tidigare tomtplatsen (X1:144).

Figur 11 Movattnet, en liten skogsby utan några större tillgångar förutom ett gott fiskevatten (X1:69).

Nyåker i Nordmalings socken var ett skattehemman om 20 seland (X1:156). Gården hade en lång tid varit ödeskriven men bebodd av en knektänka som efter förmåga hävdade och brukade det. Det fanns dock inte mycket brukad åker eftersom säden ofta fördärvades av köld och frost. Större delen av åkern hade i stället använts till höslätter. Men varken ängar och lägdor hade kunnat hävdas ordentligt så att största delen hade blivit bevuxen med sly och små lövskog. År 1642 ersattes änkan av en annan åbo men han hade inte lyckats bättre än den tidigare knektänkan. När Stenklyft avmätte Nyåker hade gården endast 1 ½ tunnland brukad åker jämfört med 4 ¾ tunnland obrukad. Sammanlagt skördades 10 ½ gillingar hö varav hälften på lägdorna. Utmarken var någorlunda med mulbete, tarveskog (nyttoskog), svedjemark och fiskevatten till nödtorften, dvs. till gårdens behov.

Sammanfattning

Ödebebyggelsen i Hackås och Näs socknar var inte främst en följd av kriget 1644-45. Det rörde sig om betydligt äldre processer. En indikation på detta var t.ex. att inägomarken var uppdelad mellan grannar och bebyggelser som kunde ligga på relativt stora avstånd. Ödesbölena var genomgående egna skattlagda fastigheter som kunde ärvas, köpas och säljas. Ett genomgående drag var att den obrukade åkern användes till slättermark och höproduktion, d.v.s. ett mer extensivt och mindre arbetskrävande brukande. Rimligen hade området tidigare haft en betydligt större befolkning än vid 1600-talets mitt. Bakom de många ödegårdarna anas den senmedeltida agrarkrisen.

Figur 12 Nyåker i Nordmalings socken 1647. Litt. B är obrukad åker. Längs bäcken i norr är slättermark (X1:156).

Likheten med de s.k. utjordarna i södra Sverige är slående. Även i Ångermanland fanns äldre ödegårdar där den tidigare åkern användes till äng och slätter av grannarna. I likhet med Jämtland var åkern i de bebodda bebyggelserna till stora delar obrukad. Detta bodde dels på brist på arbetskraft, dels på att frost och köld skadade grödan. För kustbyarna fanns kompensation i ett rikt givande strömmingsfiske. I inlandsbebyggelsen fanns ibland men inte alltid goda utmarker med svedjeland, mulbete och timmerskog. Jakten hade tidigare varit en inkomst för de avlägsna skogsgårdarna. Vid mitten av 1600-talet påstås dock att djuren, dvs. älgarna, hade dött ut.

NÄTBASERADE KÄLLOR

Databasen GEORG, Riksarkivet www.riksarkivet.se/geometriska. Kartsignum enligt: V1 = kartsamling; siffra = sida i kartsamling.

FMIS = Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, nätupplaga

SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek, nätupplagan, Riksarkivet, www.riksarkivet.se/sdhk

LITTERATUR

Det finns en omfattande forskning och litteratur om Jämtland, ödesbölen, ödegårdar och agrarkriser.

Antonsson Hans. 2004. Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen. Meddelande 129/Kult. Geogr. Institutionen. Stockholm Universitet. I avhandlingen finns en rik litteraturlista som täcker forskningsfronten fram till början av 2000-talet.

Olof Holm är den främste kännaren av Jämtlands medeltid och tidigmoderna tid och han har publicerat ett flertal verk i ämnet.

Olof Karsvall. 2016. Utjordar och ödegårdar. En studie i retrogressiv metod. SLU. Uppsala.

Resultaten från Karsvalls avhandling visar att likheten mellan de sydsvenska utjordarna och de norrländska ödesbölena är stor.

NOTER

- 13 000 högupplösta bilder av kartor från 1630–1655 finns fritt digitalt tillgängliga via Riksarkivet.se/geometriska.
- Äldsta skriftliga belägget är från 1362 då Kung Magnus ger Skeldulf (Botulfsson) i Månsta och hans arvingar Kungsnäs gård i Näs socken, så länge de årligen erlägger sex hermelskinn (SDHK 8168). År 1490 bekräftas på Hackås vapenting ett utmarksutbyte mellan Ålsta och Fåker med närmare angivna gränser (SDHK 323234).
- Klocksåsen och Skute hade åtminstone delvis samma ägare redan på 1400-talet. Sigurd Arnulfsson sålde 1441 halva gården i Skute i Näs socken till Greger Sigbjörnsson (SDHK 23758). År 1471 köpte Lars i Klocksåsen Johan Gregorssons egendom i Skute (SDHK 29238).
- År 1523 köpte en Jon i Överbyn ¼ av ett fiske i Pansjön för fem mark penningar. Pansjön sades ligga i Tunvägen (SDHK 42761).

Clas Tollin. Fil dr i Kulturgeografi, docent i Agrarhistoria. Verksam vid Riksarkivet och Avd för Agrarhistoria vid Sveriges Lantbruksuniversitet Ulltuna.

Husaby kyrka och biskopsborgen. Litografi av G.H. Mellin, ur Sverige framställt i teckningar (1840).

Häckande vit stork i Västergötland under 1700- och 1800-talen

Av Åke Carlsson

Den vita storken är förknippad med skånska odlingslandskap och ladugårdar med vagnshjul på taken.

Att det funnits en nordlig utpost i Västergötland är långt bortom mannaminne och bara omnämnt i uppteckningar och udda skrifter.

Den förste som nämner om häckande stork i Väster-

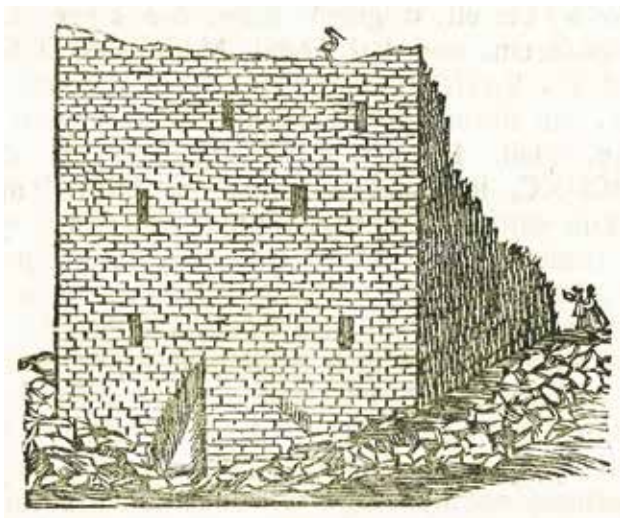
götland är Sven J. Digelius i avhandlingen Historiskt lärdomsprov om Husaby, som trycktes på latin 1740.

”För några år sedan hade storkar byggt bo på murens krön. Detta syntes många innebära onda förebud, och olika spådomar hos det fåfängliga folket blevo i anledning därav hörda. Jag har icke ansett dessa struntsaker värda att omtalas.”

Det är den nordligaste häckningen i landet.

Prästen Abraham Lidholm blickar 1788 tillbaka på sin födelsesocken Gökhem och konstaterar att ”ibland främmande foglar woro här, för 50 à 60 år sedan, Storkar, som ofta på Ladutaken byggde och kläckte sina ungar; nu synes, många år emellan, knapt en enda”. Det skedde inga stora förändringar under 1700-talet med de våtmarksmiljöer som storkarna var beroende av som kunde vara orsaken till minskningen.

Det är möjligt, kanske rentav troligt, att storken här vid sin nordliga utpost var beroende av påfyllning söderifrån för att upprätthålla populationen och denna utvandring

Teckning i Digelius, S. J. 1740: Specimen historicum, de Husaby, Wester-Gothorum. Stockholm.

söderifrån hade kanske minskat eller upphört. Om storkarna var på upphällningen vid mitten av 1700-talet, så fick de antagligen nådstöten efter 1789 då Gustav III gav allmogen rätt att jaga på den egna marken. Visserligen omtalas det ofta att det var lyckobringande att ha häckande storkar på gården och att det var tabu att jaga dem, men detta tycks inte alltid ha gällt när storken var mer sporadiskt uppdykande.

Linnar Linnarsson berättar i sin bok Edsveden om en kronojägare som inte kunde hålla fingrarna i styr:

”Under 1700-talets senare del häckade ett storkpar år efter år i Slättås i Larv. Av obekant anledning omkom den ena storken; den andra storken återkom det oaktat under de närmast följande åren, men så en dag gick Simon Luthman och sköt storken. – Så förståndiga var de på den tiden, tillade sagesmannen, Fredrik Andersson i Slättås, och ändock skulle Luthman hetas vara kronoskytt. Han var ägare till den enda bössa, som fanns i hela Slättås.”

I sin bok med fågelkåserier från 1910 skriver Reinhold Winter om hur storken möttes i landskapet: ”Till västgötsläppen kom han upprepade gånger för några decennier sedan, men tror ni, att han fick vara i fred? Nej då! Eljest hade kanske undertecknad vid det här laget kunnat sitta och teckna efter lefvande modell, ...”

Trots allt fler jägare under 1800-talet finns det ändå belagt ett par häckningar i Skaraborg. Enligt folkminnesforskaren Johan Götlind byggde storken bo i Göteve by väster om Falköping under flera år under förra delen av 1800-talet: ”Man lade upp ett hjul på Gaddagårdens ladutak och där byggde storkparet bo.”

Även om jakten bidrog till att radera ut en eller annan storkhäckning, så var det de massiva utdikningarna av våtmarkerna med början i mitten av 1800-talet som gjorde Skaraborg ogästvänligt för storkar. Den sista dokumente-

rade häckningen genomfördes under tre år kring 1875 på kungsgården Orreholmen i Skörstorps socken mellan Falköping och Tidaholm. Detta enligt Levin Larsson, född ca 1860, som intervjuades av folkminnesupptecknaren Erik Sandberg.

I våra dagar har den vita storken åter börjat häcka i Skåne tack vare ett uppfödningprojekt. Våtmarkerna har börjat öka i Skaraborg, om än i blygsam skala. Kanske är det dags att sätta upp vagnshjul på ladugårdstaken kring Hornborgasjön och hoppas på en utvandring av stork från Skåne eller Baltikum?

LITTERATUR

Digelius, S. J. 1740: Historiskt lärdomsprov om Husaby; översatt från latin med inledning och kommentarer av Sven Blomgren. Utg. av Föreningen för Västgötlitteratur 1989.

Götlind, J: Uppteckning (Accessionsnummer 3505.) i Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

Liedholm, J. & Magnusson E. 1935. Beskrifning öfver Gökhemns Församling. Falköping

Linnarsson, L. 1954: Edsveden : en häradsallmännings historia. Skara.

Sandberg, E: Uppteckning i Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

Winter, R. 1910: Fågelkåserier. Stockholm.

Åke Carlsson. Frilansskribent och kulturlandskapsarbetare med inriktning på gränslandet mellan natur och kultur. Medförfattare till bl.a. Mulens marker, Gamla ekar, Gastekar och väckefuror.

Avsnitt ur Ekonomisk karta över Skaraborgs län. Fältmätningen gjordes 1877–1882. Vid tiden för storkhäckningarna fanns det fortfarande stora våtmarker kring Orreholmen.

Sidräfsa monterad på enaxlad traktor.

Om markvården på fornlämningsområden

Text och foto Bengt Johansson

Grundidén med fornvården är att tydliggöra fornlämningen och förbättra upplevelsen av den. Genom att tydliggöra den minskar också risken för att den skall skadas av misstag. Ett annat resultat av fornvården är att den gynnar värdefull flora som kan finnas på området.

Markvården på fornlämningsområden kan tyckas enkel och självklar. Principerna är det förvisso men själva det praktiska/tekniska förfarandet behöver belysas. Vanligen rekommenderas att använda lie eller slätterbalk. Röjsåg avrådes som regel från att använda då trimmertrådarna sliter av växtligheten med ojämna snittytor som följd vilket ökar risken för svampangrepp; snitten har då svårt att läka och plantan riskerar att dö. Har man en värdefull flora är trimmern inte det bästa alternativet.

Men om det gäller ett sedan länge ohävdad område med bredbladiga gräs och annan grövre vegetation och där det saknas intressant ängsflora? Själv har jag provat att på sådana områden använda trimmer de första två säsongerna för att trycka tillbaka denna grövre växtlighet och tredje

året börja använda gräsklinga på röjsåg, lie eller om marken passar för det slätterbalk. Mina erfarenheter säger mig att det viktigaste är att göra någonting även om det innebär grästrimmer.

På en del av de fornlämningsområden jag varit med om att sköta, har en fantastisk ängsflora utvecklats trots att de enbart vårdats med grästrimmer under många år. (Detta för att trimmern var det enda redskap personalen var förtrogen med.) Trimmern är nog också det bästa redskapet om man vill lyfta fram och tydliggöra stensättningar som börjar bli övervuxna av gräs och mossor. Man kan röja ända intill stenarna utan att riskera skada dem eller klingan.

Den som tänker investera i en slätterbalk skall vara medveten om att det inte är som att använda en gräsklippare, en viss teknisk fallenhet är ett måste.

Slätterbalken kräver mer underhåll och man behöver ha öra för missljud till följd av lossnande skruvar och nitar, dessutom skall föraren vara kapabel till mindre reparationer i fält.

Fördelen med balken är den snabba avverkningen om förhållandena är de rätta. En timmes arbete med den motsvarar sju-åtta timmar med lie för mig. Rätt förhållande är relativt stora ytor med ett minimum av sten och tuvor eller andra hinder. Till de bättre balkarna finns diverse tillbehör där jag bara har erfarenhet av sidräfsa. Den fungerar bra men det gäller även här att det krävs större och finare ytor för att den skall komma till sin rätt.

Vid inköp av slätterbalk gäller som för så mycket annat att man får det man betalar för. De billiga maskinerna fungerar men är inte lika bra som de dyrare, dessutom går de oftare sönder. Den som har en liten äng vid torpet att sköta klarar sig naturligtvis med en sådan. Skall man däremot jobba yrkesmässigt kommer man upp i ett pris av 30.000–40.000 SEK eller mer. Viktigt är också att det fabrikat man väljer har en generalagent i landet med möjlighet att inom några dagar få fram reservdelar.

Använder man röjsåg med gräsklinga skall man komma ihåg att slipa den emellanåt, en ny klinga är inte vass utan bara fasad och då blir resultatet detsamma som med trimmer. Slipningen görs med en enkelhuggen flatfil.

Har man problem med slyuppslag är röjsåg med klinga eller något handredskap det rätta alternativet. Slätterbalken klarar av klenare sly men om det skjuter från stubbar måste man köra runt dessa och då behöver man komplettera med röjsåg, röjkniv eller grensax.

Det mesta av vad som sagts här är också tillämpligt på ängsmarker.

Bengt Johansson, Tönnersjö, Halland. Skogsutbildad fornvårdare, egen företagare med uppdrag för länsstyrelsen mfl.

Till vänster: Slätterbalk monterad på enaxlad traktor.

Nedan från vänster: Gräsklinga för röjsåg. Röjsåg. Trimmerhuvud för röjsåg.

Slow Food og Landskabet

– en mulig synergi mellem fødevarekvalitet og naturpleje?

Tekst og fotos Søren Espersen

Antallet af nye fødevareproducenter, brands og produkter er i hastig vækst. Slow Food bevægelsen omfatter mange af disse initiativer. De udfordrer den traditionelle miljø- og naturbelastende masseproduktion og ønsker at skabe tættere relationer mellem producenter og forbrugere. Dansk Landskabsøkologisk Forening tog pulsen på Slow Food bevægelsen på Foreningens årsmøde 15. marts, hvor vi så nærmere på mulighederne for at skabe synergi mellem landskaber, fødevarekvalitet og naturpleje.

Årsmødets tema blev valgt med inspiration fra den konference, det svenske "Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien" efteråret 2016 afholdt i Stockholm under overskriften "Utan pengar – inga hagar och ängar". Formålet var at kaste lys over den stadig mere forringede naturtilstand på de lysåbne naturarealer i Sverige. Trods øgede tilskud og skiftende tilskudssystemer er det ikke lykkedes at nå frem til bæredygtige driftsformer, der samtidig er lønsomme for den enkelte landmand. Et forhold, der

i det store og hele også gælder i Danmark. Der mangler græssende dyr, og de, der er tilbage, er ofte så forædlede, at de ikke opnår den fornødne tilvækst på naturarealerne. Det er der ikke plads til i den højproduktive landbrugssektor. Samtidig risikerer klimapolitikken og ønsket om at spise mindre kød at decimere bestanden yderligere. Der er ingen udsigt til væsentlig forøgelse af tilskudsmidlerne. Konferencen blev omtalt i det seneste nr. af Lommen om Nordiske madtraditioner.

Årsmødet rejste spørgsmålet, om det er muligt inden for den gældende politiske og økonomiske ramme at omstrukturere tilskudspolitikken og at udvikle en alliance mellem landmænd og forbrugere, så vi opnår et effektivt og klimapolitisk acceptabelt tilskudssystem. Det handler om at omdirigere tilskud fra dyrkede til udyrkede arealer og om at tilføre mere værdi til den produktion, der finder sted på naturarealerne, både for den enkelte landmand og for lokalområdet. Et svar ligger i udvikling af

lokal fødevarerproduktion i samspil med turisme og grøn energi. Eftersom brug af lokale ressourcer til lokale produkter netop er et af de centrale formål med Slow Food bevægelsen, er det oplagt at se nærmere på mulighederne for at udvikle et samarbejde med den Nordiske Slow Food bevægelse. 26. – 29. april 2018 afholdes for første gang en Nordisk Slow Food konference i København. Nordisk Kulturlandskabsforening og Dansk Landskabsøkologisk Forening deltager sammen i konferencen.

Slow Foodbevægelsen som landskabsaktør

Slow Food bevægelsen blev stiftet i Italien i 1986. Det umiddelbare formål var at beskytte den lokale og traditionelle gastronomi mod fastfood-bølgen. Bevægelsen udviklede sig hurtigt hen mod også at arbejde for aktiv bevaring af traditionelle planter og husdyr tilpasset det lokale økosystem og for bevaring af den lokale fødevarerproduktion.

Slow Food-bevægelsens mål indebærer beskyttelse af traditionelle driftsformer, kulturlandskab og biodiversitet, da den genetiske kulturarv afhænger af traditionelle driftsformer. Også den lokale vilde biodiversitet vægtes højt som forudsætning for de lokale fødevarers geografiske særpræg og dermed deres kulturelt og naturbetingede vel-smag og økonomiske værdi.

Slow Food-bevægelsen ønsker i sidste ende at sammenkæde etik og nydelse gennem bæredygtig produktion

og forbrug i alle begrebets betydninger. Omvendt er beskyttelse af kulturlandskab og biodiversitet afhængig af bæredygtig brug af landskaberne – også i alle ordets betydninger! Katalysatoren er økonomi og terroirproduktion!

Terroirproduktion

Begrebet terroir forbindes ofte med nørdede vin- og ostentusiaster, fjernt fra videnskabeligt baseret industriel jordbrugsproduktion. Det passer ikke længere. Terroir kan i stigende grad underbygges videnskabeligt.

Et terroirprodukt tager det første smag af den lokale jordbund og det lokale klima. For det andet af den konkrete produktionsmåde i bred forstand. Det er kulminationen af en lang række naturgeografiske, kulturelle, sociologiske og psykologiske elementer. Man har – bevidst eller ubevidst – over generationer udvalgt bestemte arter, sorter og racer. Man har behandlet jorden og græsningsarealerne forskelligt ud fra de lokale forudsætninger og for at opnå størst mulig dyrkningsikkerhed. Man har produceret og lagret fødevarer forskelligt for at opnå den mest eftertragtede smag og holdbarhed. Man vidste f.eks. at græsningsarealer med stor biodiversitet eller med markant saltpåvirkning gav bedre kød og mælk.

Terroirbegrebet blev udvandet og forsvandt i det moderne, industrielle landbrug. Nu er det på vej tilbage.

Et af årsmødets mest interessante indlæg kom fra Chris

Jysk kvæg er gennem tiden tilpasset det jyske hedebrug. Det er en browser-type, der er i stand til at omsætte groft, træagtigt materiale. Landracen blev brugt både som malkekøveg og kødkøveg. (Land)racen er truet. Kombinationen kød- og mælkeproduktion giver mulighed for udvikling af flere specialprodukter, f.eks. ost, ligesom kombinationen afgræsning+høstet er mere effektivt og biodiversitetsfremmende end blot én af metoderne. Foto: Hjerl hede

Kjeldsen, der leder forskningsprojektet Provenance på Institut for Agroøkologi, Aarhus Universitet. Projektets mål er at kortlægge mulighederne for udvikling af terroir-produkter i Danmark. I projektet kaldet ”typeprodukter”. Gennem natur- og kulturgeografiske analyser af tre danske kommuner skal muligheden for at udvikle egnstypiske produkter med specifik stedkarakter analyseres og prototyper udvikles. Formålet er at forny de smagsmæssige kvaliteter i den danske fødevarerproduktion og at udvikle produkter med højere værdiindhold.

Slow Food produkternes pris ligger i den høje ende og milevidt fra prisen på de bulkprodukter, der udgør dansk fødevarerproduktions brede basissegment. Ofte er det produkter med en speciel mærkning, f.eks. skinker og oste, hvor EU-mærkningen BOB (”Beskyttet Oprindelses Betegnelse”) garanterer, at osten er produceret med traditionelle metoder med lokale kvægracer på geografisk afgrænsede og uopdyrkede alpegræsgange med høj biodiversitet, hvorefter de er lagret traditionelt. Som det udtrykkes i EU-forordningen, er produkternes egenskaber knyttet til deres oprindelse med dens naturbetingede og menneskelige faktorer. Det er ost, der sælges i prislejet 4–500 kr./kg. Producenten og de lokale forarbejdningsled er beskyttet mod efterligninger og sikret en større del af prisen. Motivationen for opretholdelse af den lokale biodiversitet øges sammen med den lokale stolthed over produktet. Det sidste er ikke uvæsentlig!

Det er betegnende for dansk fødevarerproduktion, at vi ikke har et eneste BOB-produkt, men kun svinger os op til den lavere rangerende BGB-mærkning (Beskyttet Geografisk Betegnelse), der udelukkende garanterer at produktet, eller en del af det, enten er fremstillet, forarbejdet eller tilvirket i et afgrænset geografisk område. BGB indebærer altså ikke de samme strenge krav til bevaring af lokal biodiversitet og genetisk kulturarv.

Den lavest rangerende ordning, GTS, angiver blot, at en fødevarer eller et landbrugsprodukt er produceret ved hjælp af traditionelle råvarer efter traditionelle produktionsmetoder eller har en traditionel sammensætning.

I 2010 var knap 900 produkter mærket BOB i EU. De alene omsatte for 15,8 milliarder euro. Der er ganske store penge at hente ved terroirproduktion.

Produktionsformer der understøtter landskab og biodiversitet

Vellagrede alpeoste til 500 kr./kg. sætter vi ikke på bordet til hverdag, men vi er parat til ved særlige lejligheder at købe de dyrere produkter, hvad enten det er ost, mikro-øl eller kød fra naturarealer. Kvalitetsprodukter mætter og tilfredsstiller os også mere smagsmæssigt, så vi behøver ikke at spise samme mængde som af et bulkprodukt. Endelig er interessen for lokale produkter og producenter stigende. Det giver nye muligheder for udvikling af lokal produktion arm i arm med beskyttelse af landskab, biodiversitet og lokalsamfund.

Flere nationalparker og naturparker satser på lokale produkter med særlig kobling til landskabet. Madfællesskaber mellem større byer og lokale producenter i omegnskommunerne er også en mulighed for mere målrettet kobling mellem bæredygtig produktion og naturpleje.

I lidt mindre og meget lokal skala kan nævnes de mange græsningsselskaber, hvor frivillige udfører naturpleje med græssende dyr. Til gengæld får de kvalitetskød, socialt samvær, motion og gode naturoplevelser. Ikke den store arealindsats, men for mange små og ofte forsømte naturområder har det stor betydning. Den pædagogiske virkning er også væsentlig.

Udfordringer

Tilskudsmidlerne kan anvendes mere rationelt og fremsynet, f. eks. i højere grad rettet mod større og samlede arealer eller mod at samle små og spredte arealer under én indsats. Og hvorfor ikke give tilskud til produktionssystemer, hvor naturentreprenører står for naturpleje sammen med (ofte økologiske) landmænd, lokale forarbejdningsvirksomheder og turismeaktører? Turismen kan udnytte de muligheder for gastronomi og naturoplevelser, som større og mere sammenhængende landskaber og mere specialiserede produktioner giver. Tilskudsordningerne kunne suppleres med en bonusordning, hvor positiv udvikling i biodiversitet og landskabspleje belønnes.

Tilskudssystemer er træge som supertankere og ændringer vil kræve en fælles indsats fra politikere og landbrugsorganisationer. Vi har mange gode enkeltstående eksempler på, at kvalitet i landskab og biodiversitet kobles sammen med kvalitet i lokal fødevarerproduktion. Men vi mangler endnu en samlet strategi for at udvikle området. Mange eksempler på branding af produkter er i realiteten ”varm luft”, men der er også produkter, hvor mulighederne for positiv markedsføring og yderligere synergi mellem produktion og natur ikke udnyttes.

(Artiklen er en forkortet og omarbejdet udgave af en artikel bragt i tidsskriftet Jord og Viden, januar 2018)

Søren Espersen. Kultursociolog med speciale i bæredygtigt udnyttelse og bevaring af levende kulturlandskaber. Søren Espersen har gennem konsulentfirmaet Kulturlandskab.dk i mange år arbejdet med bevaring af kulturlandskaber og naturområder gennem fødevarerudvikling med udgangspunkt i vilde planter, gamle racer og gamle forarbejdningsstekniker.

Med landskapet i lommen

– litet om hur svenskt kulturarv hamnade på webben

Av Lars Lundqvist

Titeln kanske är litet förvirrande om man nu inte råkar vara skåning. Hur som, jag tänkte att den här texten ska få handla om att man nuförtiden kan bära med sig väldigt mycket kunskap om kulturarv i sin ficka. Och det tack vare det omfattande digitaliseringsarbete som många aktörer inom kulturarvet företagit sig de senaste årtiondena. Jag tänkte också passa på att peka på några utmaningar som finns för att arbetet med att göra kulturarvet än mer användbart!

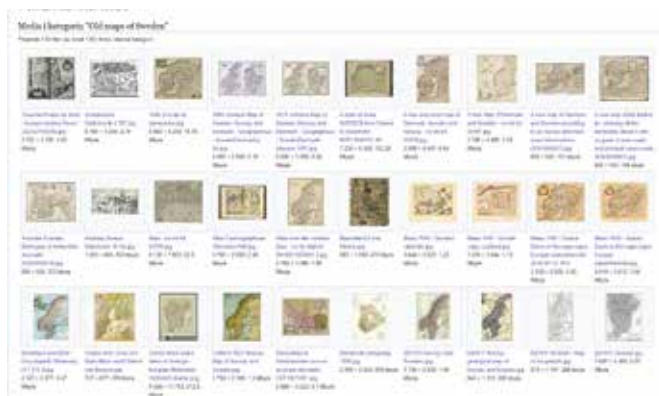
Jag har en bakgrund som arkeolog och har alltid varit intresserad av landskapshistoria. För att förstå varför landskap idag ser ut som det gör behövs så klart information. Förr i tiden – under den för-digitala tiden – var det ofta en grannliga uppgift att samla ihop den information man behövde. Den fanns oftast spridd på många olika arkiv. Det var ibland också både omständligt och dyrt att få ut information. När den väl fanns samlad i paperstravar återstod jobbet att harmonisera den för att skapa de tidsskikt som behövdes för analysen. Mycket hantverk, och mycket tid tog det. Låt vara att insamlandet och anpassandet av information var lärorikt men samtidigt tog det ofta fasligt mycket tid. Eftersom jag agerade i ett uppdragsarkeologiskt sammanhang fanns inte alltid den tiden.

Runt 1990 började hända saker. CAD och geografiska informationssystem började bli tillgängliga för vanliga dödliga. Likaså kunde man köpa digitaliseringsutrustning utan att bli skuldsatt för livet. Att köpa digitala kartor var dock i regel inte aktuellt. De var allt för dyra. De som satt på digitalt material var inte vana vid att sälja den typen

av material. Jag minns ett exempel från Västsverige där en kommun begärde 125 000 kr för att vi skulle få en bakgrundskarta för våra inmätningar. Det rörde sig om ett område på mindre än en kvadratkilometer... Däremot gick det bra att få kartorna på papper!

Vi rullar framåt i tiden. Senare under 1990-talet hände allt mer på den digitala fronten. Det som revolutionerade informationsförsörjningen var internet och webben. Det blev snart uppenbart att praktiskt taget vem som helst kunde dela information med vem som helst. Ett annat genombrott var de kartförvaltande myndigheterna som digitaliserade äldre kartmaterial med tillhörande akter. Riksantikvarieämbetet digitaliserade sitt fornlämnings- och bebyggelseregister och likaså digitaliserade museer sina samlingar. Flera andra aktörer genomförde större eller mindre insatser som gjorde att det plötsligt blev avsevärt enklare att kunska kring basinformation. Men inte alltid. I början var många tjänster svåränvända och det rådde oklarhet om hur man som kulturmiljövårdare eller privatperson fick använda materialet. Användning kopplades till villkor som ofta var krångliga, mästrande och skapade osäkerhet. Betalväggar var vanliga. Eller också valde man att lägga ut lågupplöst material gratis men det hade låg användbarhet.

Tillkomsten av internet och webben utmanade – och utmanar fortsatt – i grunden de affärsmodeller som växte fram under den analoga eran. När information inte kräver en bärare (utöver internet), inga mellanhänder som förpackar och fysiskt distribuerar den samt att informationen

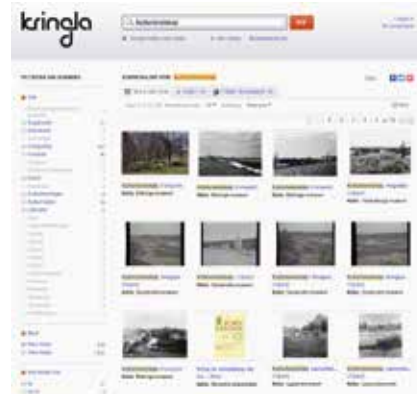
På Wikimedia Commons finns en hel del äldre kartor, där framförallt Kungliga Bibliotekets högupplösta varianter särskilt kan nämnas. Källa: commons.wikimedia.org.

Kyrksök är en app som tog en dag att utveckla från scratch till färdig produkt. Det var möjligt tack vare att informationen finns fritt tillgänglig, utan inskränkningar via tekniska gränssnitt på webben. Källa: www.kyrksok.se

Kringlas objektpresentation visar inte bara – som i detta fall – en fornlämning utan även inlänkad wikipedia-artikel, bilder i Wikimedia Commons och vetenskaplig, fulldigitaliserad litteratur om fornlämningen. Källa: www.kringla.nu

En sökning på "kulturlandskap" ger svar på bilder, publikationer och kulturmiljöplatser som vidare kan utforskas. Källa: www.kringla.nu

kan replikeras i oändlighet, försvinner plötsligt olika roller och funktioner. Kostnader för att hantera och distribuera information reducerades radikalt. Med tiden började även allt fler att ifrågasätta varför offentligt finansierade institutioner bedrev handel med information. Varför ska de som betalar skatt till en offentlig verksamhet betala för informationen ytterligare en gång till? Inom EU togs olika initiativ för att stärka unionen och samarbetet inom den samma. I detta sammanhang kan den så kallade PSI-lagstiftningen (Public Sector Information) nämnas som kom till för att undanröja hinder för tillgång till och användning av offentligt skapad information.

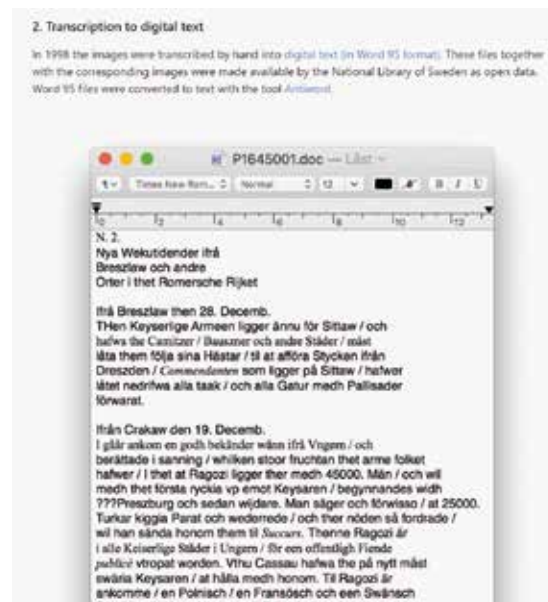
Än mer utmanande och kraftfull trend kan knytas till framväxten av det man skulle kunna kalla "open-rörelsen". Genom den växte det fram nya affärsmodeller där fri delning av information, verk och kunskap skapade värden på nya sätt. Denna rörelse framhärdat att offentlig information och kunskap ska vara fri för att göra samhället gott. I detta sammanhang kan nämnas fenomen som Wikipedia, Wikimedia Commons, Creative Commons, Open Source, Opengov, open science, Open Street Map med flera – alla strävar efter att göra information och kod lätta att återanvända och utveckla kunskap med.

Hur som så har många kulturarvsaktörer lagt ut stora informationsmängder på webben, som är sökbara och i många fall användbara. Men nog om detta! Tanken med denna text är att tipsa om ett litet urval av framförallt svenska webbkällor som kan vara användbara när man utforskar kulturarvet. Ni känner säkert till många av dem men ni får ha överseende om jag kommer med gamla nyheter!

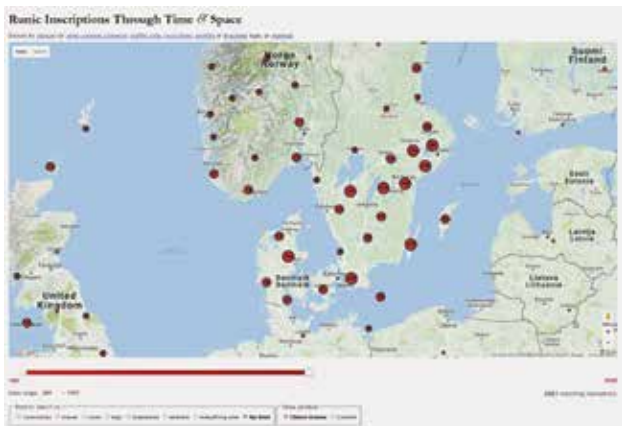
Europeana.eu. Europeana är både en söktjänst, en webb med tematiska hemsidor och en infrastruktur för andra att skapa intressanta e-tjänster. I det EU-stödda Europeanasamarbetet samverkar över 3000 europeiska kulturarvsinstitutioner som gör sina samlingar samsökbara. Det betyder att användarna kan på ett enda ställe söka runt 55 miljoner objekt från europeiska arkiv, bibliotek, museer och kulturmiljöinstitutioner. Många svenska institutioner finns i Europeana, framförallt genom Riksantikvarieämbetets tjänst K-samsök. Den samlar ihop

data från medverkande institutioner (idag ett 60-tal museer, hembygdsföreningar samt RAÄ) och skickar den till Europeana där den kan samsökas med tusentals andra institutioners data. Man blir förvånad över hur pass mycket material som finns i Europeana som är högst relevant för nordiska området, men som förvaltas av utom-nordiska länder!

Den här genomgången måste naturligtvis kort beröra Sveriges äldsta storskaliga kartor. De finns att utforska här: <https://riksarkivet.se/geometrisk>. Det är väl ingen hemlighet att Sverige står med ett väldigt omfattande storskaligt kartmaterial från 16- och 1700-talen. Dessa finns ganska användbara via Riksarkivets hemsida via databasen

Oldnews var ett fritidsprojekt där en årgång av Post- och Inrikestidningar lades ut som bloggposter på webben och där platser, tid och personer länkades till Wikipedia. Tack vare det kunde ganska stela worddokument (<https://data.kb.se/datasets/2014/05/poitl>) göras om till en kunskapsajt om hur ett viktigt år under Stormaktstiden beskrevs i en propagandistisk publikation. Källa: oldnews.peeterkrantz.se

Runinskrifter visar nordiska runinskrifter och källor kring dessa. Datan kommer från olika källor och har visualiserats med hjälp av öppna lösningar. Runinskrifter.net är ett fritidsprojekt. Källa: runinskrifter.net

GEORG och KARL. Den tillkom inom projektet Nationalutgåvan av de äldre geometriska kartorna och Yngre geometriska kartor, som finansierats av Kungl. Vitterhetsakademien och Riksbankens jubileumsfond. Tack vare det kan vem som helst forska i Sveriges äldsta storskaliga kartor över byar och gårdar från 1600-talet. Databasen innehåller uppgifter från 12 000 äldre geometriska kartor och 5 000 yngre geometriska kartor. I det här sammanhanget ska givetvis även Lantmäteriets karttjänst "Historiska Kartor" på www.lm.se nämnas.

Kringla.nu samlar mer än 60 svenska institutioners data och där finns sökbart material från arkiv, bibliotek, museisamlingar och kulturmiljö. Här finns i dagsläget 7 miljoner objekt att söka i en och samma söktjänst. Kringla kopplar även till andra källor som Kungliga Bibliotekets Libris och Wikipedia samt mediadatabasen Wikimedia Commons. Därtill kan nämnas att Kringla även söker i Europeana (se ovan). I Kringla kan man länka samman information från flera källor vilket skapar förutsättningar för ett mer effektivt utforskande av kulturarv. Med det får nog Kringla.nu anses vara en av världens kraftfullaste söktjänster för svenskt (och europeiskt) kulturarv.

Det går inte att utelämna Wikimedia Commons som tillsammans med Wikipedia är världens mest använda informations- och kunskapskällor. Wikimedia Commons håller knappt 40 miljoner fria bilder, videor samt ljudfiler. Dessa filer kommer både från enskilda och institutioner.

Givetvis finns många långt fler förnämliga söktjänster med kulturarv på den svenska webben. Det är omöjligt att räkna upp alla här. Det kan nog räknas i hundratals, vilket naturligtvis blir en utmaning för den som vill hitta information. Betydligt enklare är det därför att åtminstone hitta de större museernas samlingar som finns sökbara i Kringla.nu och Europeana.eu!

De senaste årtiondenas digitalisering har resulterat i många miljoner kulturarvsobjekt på webben, vilket natur-

ligtvis är fantastiskt. Det råder ingen brist på material! Utmaningen ligger i att hitta och ofta att använda den information som finns på webben. Jag tror därför att det vore en välgärning om svenska kulturarvsinstitutioner under kommande år kraftsamlar kring att bryta de traditionella domängränserna och standardiserar sin data så att den kan samsökas och länkas samman. Där är Kringla.nu ett exempel på hur traditionellt arkiv-, biblioteks-, musei- och kulturmiljömaterial kan samexistera och kopplas samman för att radikalt underlätta för användarna att hitta den information som de inte visste fanns. En annan viktig sak för att främja informationsanvändningen – och realisera nyttan med digitaliseringen – är att den information som kan göras fri för vidareutnyttjande även märks upp med öppna licenser. Och att sådant material med utslöcknad upphovsrätt inte får ny upphovsrätt. Information som inte används är död information.

Ska man ge en samlad bild av hur statusen är för digitaliseringen inom kulturarvsområdet i Sverige så är den fortsatt i sin linda. Det är mer fokus på institutionen än på användaren och användningen av information. Det finns många parallella lösningar som gör ungefär samma sak – det vill säga, det finns förhållandevis gott om pengar i systemet.

Samtidigt finns många initiativ som går i en annan riktning där man eftersträvar mer samverkan och fokus på att göra det enkelt för användarna att hitta information. Framförallt gäller det civilsamhällets samarbeten kring Wikimedia Commons och Wikipedia/Wikidata som viktiga ingångsvägar till kunskap och information. Dessutom skapar dessa möjlighet för att vem som helst kan skapa applikationer som både blir mer kraftfulla och billigare att utveckla och framställa än specialbyggda appar.

Ett par exempel på snabbt byggda och avancerade applikationer är kyrksok.se som sammanställer all webbinformation om svenskt kyrkligt kulturarv. Ett annat exempel är oldnews.peterkrantz.se som är ett test att både tillgängliggöra och visualisera innehållet i 1645 års utgivning av Post- och Inrikes Tidningar. Ett tredje exempel är runinskrifter.net som sammanställer och visualiserar källor om just runinskrifter i Norden. Gemensamt för dessa är att ingen av dem har skapats av institutioner eller kommersiella apputvecklare utan av enskilda personer som använt öppna datakällor.

Även om det fortsatt finns många utmaningar för att kulturarv ska bli mer angeläget och användbart så finns en hel del att upptäcka och använda!

Lars Lundqvist. Till vardags enhetschef på Digisam, Riksantikvarieämbetet. Digisam är en samverkansplattform för de statliga kulturarvsinstitutionerna för att göra kulturarv mer hittbart och användbart för alla.

Hvad vil vi med Kulturlandskabsforbundet?

af Bjørn Petersen

Om Nordiska Kulturlandskabsforbundet og Kulturlandskab.org

Kontakt med andre? Nyt om seminarer og kurser? Læsestof om kulturlandskaber?
Mulighed for debat og dialog? Hvad ønsker du som medlem af forbundet?

Nordisk Kulturlandskabsforbund (NKF) opstod i 1987 som kontaktnetværk mellem praktikere, forskere og andre interesserede fra de nordiske lande.

Det var en tid med brevpost og længere rejsetider end nu. Tryksager og papirbreve havde stor betydning, ligesom møder mellem mennesker – in situ og in telefono. Tryksager og møder har stadig stor betydning, men breve næsten ingen. Og desuden bruger vi mails / skjermbreve. Nogle sjældne gange til mange på én gang; andre gange som breve, bare meget hurtigere, så de næsten nærmer sig telefon.

NKF vigtigste funktion var at skabe **kontakt og inspiration** mellem vidt adskilte fagfæller. Nye hurtigere kommunikationsmidler har gjort det lidt overflødigt. Aflægs.

Især de trykte medier *Lommen* og *Nordisk Bygd* har næsten ingen værdi som kontaktkanal. Dejlige tidsskrifter, lækre at bladre i, gode at dele ud og vække opmærksomhed – men langsomme at producere, dyre at få trykt, opmagasineret og distribueret. Gensidighed er næsten umulig på grund af den langsomme takt. Det gjorde ikke så meget i 1980'erne, som nu, hvor man forventer hurtigere kommunikation og større rækkevidde.

Fagmiljøer søger ikke kontakt gennem forbundets trykte materiale, men etablerer mere direkte fora. Faglig viden, der før lå godt gemt i dybe biblioteker og private hjem er nu nem at finde på internettet. Selv meget gamle numre af fx *Lommen* kan med få klik hentes til ens egen telefon eller netbræt.

Nordisk Kulturlandskabsforbund bruger **2 hurtige, direkte og potentielt meget udbredte mediemedier**. De fungerer godt og enkelt, og jo flere, der bruger dem, desto mere relevant bliver forbundet som kontaktnetværk. Jo mindre aktivitet, desto mindre relevant virker forbundet for nye, som hverves eller opfordres. Jo færre aktive, desto mindre kontakt-funktion.

(Styret sender hinanden en del skjermbreve når vi planlægger aktiviteter. Men ikke for mange til medlemmerne.

Ikke forstyrre unødigt. Vi holder også telefonmøder, det er ret sjovt. Nogle medlemmer har hinandens mailadresser eller telefonnumre; mange har ikke. Det giver ikke megen gensidig kontakt og inspiration.)

Forbundets facebook-gruppe, Nordiska Kulturlandskabsforbundet giver mulighed for nem kontakt til andre medlemmer og nysgerrige. Meget nemt og effektivt.

Tror man at facebook er farligt, eller kun kattevideoer og pjat, tager man fejl. Forbundets fb-gruppe bruges af forstandige og vidende kulturlandskabsvetare til at gøre opmærksom på stof og begivenheder af potentiel interesse for ligesindede. Endnu ikke ret mange af os, men dét, der findes at læse og klikke, er relevant og af god eller høj standard.

Det er også muligt at kommentere indlæggene, så man kan udvide eget og andres kendskab og dybere forståelse. En mulighed for (uforpligtende) faglig kontakt uden unødige forsinkelser.

Facebook har også ulemper. Værst måske at det mangler systematisk struktur. Gamle indlæg kan søges, men

Information om støttemuligheder. På finsk og svensk.

Deling af viden og erfaring.

Forbundets netsted **Kulturlandskab.org**. Der ligger nemlig en lille projektion af den.

Forbundets netsted, Kulturlandskab.org har en mere statisk og logisk opbygning.

Det rummer megen god information i forskellig form. Alt kan nemt kan hentes øjeblikkelig. Alt kan kommenteres, og dermed bære internordisk kulturlandskabsfaglig kontakt – mellem de af os, der ser og kommenterer. Eller rettere: Gjorde indtil den blev hacket og forsvandt.

Et særlig vigtigt felt er ”Abonner på nye indlæg”. ”Indlæg” er de historier, der løbende tilføjes på hemsidan i kronologisk orden. Abonnerer man, får man en mail med link. Det sker ikke alt for tit, men lige tilpas. Ca 40 NKF-medlemmer abonnerer, men faktisk kan enhver abonnere. Og kommentere!

Der er udgivet over 260 indlæg. Desværre er alle forsvundet pga hackning. Måske kan vi redde dem, måske ikke.

Men der vil under alle omstændigheder komme nye indlæg til – og vi vil sikre netstedet bedre.

Med søgefunktionen kan man sortere i indlæg – og samtidig få interne links til andre steder på kulturlandskab.org, hvor søgeordet findes. Det er ret grundigt, og fandt fx 23 hit med Gotland inden hacket.

Man kan også søge med ”kategorier”, som udvælger efter andre kriterier.

Har man noget at bemærke til et indlæg, er man mere end velkommen til at kommentere det. Og der er stor chance for at få et svar. Dét er et eksempel på videndeling og kontakt.

Der kommer også en **begivenhedskalender**. Stig Horsberg og Bjørn Petersen lægger begivenheder ind. Det skal løbende vurderes, hvilke vi vil have i egen kalender; hvilke vi kun linker til i facebook-gruppen, og hvilke vi slet ikke

kun hvis man ved ret præcist hvad de hedder. Der er dog en ”gemme”-funktion, så man kan opbygge en samling af indlæg til senere (gen-)syn. Skulle en trolld lægge dumme indlæg eller kommentarer, vogter Flemming Nielsen og jeg, og kan fjerne og blokere dem.

Facebooks forretningsmoral kan vi ikke ændre på – men man risikerer næppe meget andet end at nogen opdager at man interesserer sig for nordiske kulturlandskaber.

I januar i år var der 10 indlæg i facebook. Mest om beite, men også landskabsanalyse, conference, temadag, bog om skovrøjsning (anmelder søges stadig), spiselige vilde planter, nationalparkforskning og fortidsminder.

I februar kom der 4 indlæg, bl a om en ny bog om Gotland, om historiefortrængning og om konferencer.

I marts kom der indtil 23 april 15 indlæg – fra Sverige, Danmark, Finland og Norge.

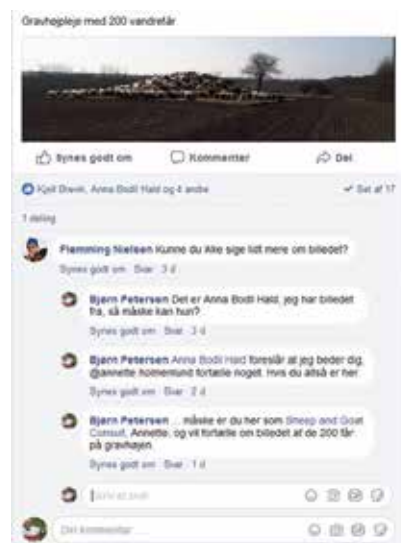
I kan alle lægge indlæg ind, og kommentere andres indlæg. Det er en nem og hurtig måde at dele viden på, og stå i kontakt mellem årsmøder. Og man bliver ikke overfaldet af kattevideoer eller reklamer. Det foregår strikt kulturlandskabsfagligt.

Facebook virker sådan at når man ”liker” gruppen Nordiska Kultur-Landskabsforbundet, får man besked, når nogen lægger et indlæg eller fx kommenterer noget, man selv har lagt eller kommenteret. Man kan få sendt besked til sin mailbox, men man kan også indstille sin konto til at lade være.

Vi vil gerne invitere jer til at være med – fordi det er et kontaktmiddel. Ligesom Lommen var i gamle dage, men med meget større potentiale. Virker det uoverskueligt, så få nogen til at hjælpe.

Et morsomt eksempel: Styret kunne af en eller anden grund hverken med mail, telefon eller brev få kontakt med et bestemt medlem. Mens vi bekymrede os om det, dukkede en kommentar i facebook op fra vedkommende – og så fik vi fat i ham den vej. Så uanset facebook fortrædeligheder, så har den også fordele.

Faktisk kan man skele til facebook-gruppen direkte fra

Man kan spørge hinanden om mere info.

Gennem Facebook når forbunder ud til andre, nye faggrupper.

omtaler. Hvis I har kendskab til arrangementer af interesse for andre medlemmer, må I meget gøre opmærksom på dem. Enten selv direkte i facebook-gruppen eller ved at varsko Stig eller mig. Fx med en mail til info@kulturlandskab.org. Det vil være videndeling og inspiration – og kan måske skabe kontakt mellem medlemmer!

Der lå også en masse – virkelig en masse – mere fastlagt tekst i kulturlandskab.org. Fagtekster, inspirationstekster, links til hele afhandlinger og diverse andet. Sidst en lille refleksion over landbohistorie. Gå selv på opdagelse, når vi får det genetableret.

De nu 54 udgaver af Lommen rummer meget interessant læsestof. Man kan finde dem alle. De nyere numre

(siden nr 32) er .pdf'er, man kan hente og direkte søge i og kopiere fra. Her ligger også nr 1–31 i skannet form. Nederst et udvalg af de ældste, der endda er ocr-behandlede, så de fungerer som tekster, man kan søge i fritekst inde i. Men med tekniske fejl.

Det tar tid at skanne og især rette fejl, så endnu er slet ikke alle numre skannet – men det kommer måske med tiden.

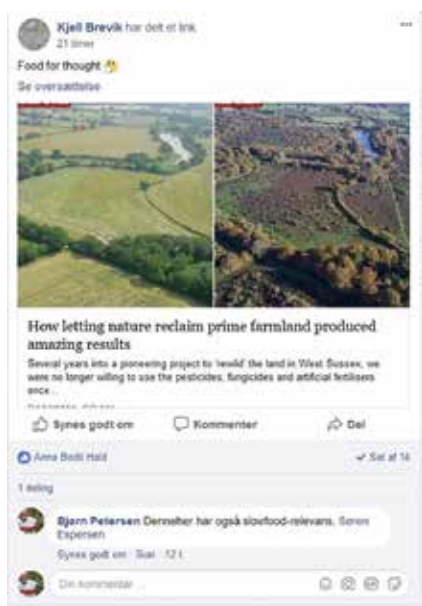
Med tiden kommer måske også alle indholdsfortegnelser, så man kan orientere sig lidt i stoffet.

Også Nordisk Bygd har mange læseværdige artikler. 6 af dem kan hentes. Vi ville også gerne stille de resterende 15 til rådighed – men da må noen melde sig til at skanne dem. Kunne DU evt tænke dig det?

Det kommer også andet og mere. Hold selv øje og gå selv på opdagelse. Forbundet har valgt et "open source" system, som vi har fri råderet over, og altså frit kan lave ændringer i – så vidt vi da kan finde ud af det. Vi modtager meget gerne forslag, både om struktur, indhold og funktioner. Og vi modtager meget gerne materiale fra jer. Forbundet er jo tænkt som forum for inspiration og videndeling mellem fagfolk og interesserede i hele Norden.

Vi vil også opfordre jer til at bruge de kontaktmuligheder, netstedet, og i endnu højere grad facebook-gruppen tilbyder. For forbundet er og bliver jo tænkt som et kontakt-forum.

Bjørn Petersen, naturvejleder, biolog, assimilerende direktør i Bjørns Naturtjeneste. Stærkt engageret i naturbeskyttelse og bevaring af kulturhistorie. Medlem af NKF og andre foreninger. Ønsker at dynamisere NKF. Ledamot i styrelsen og med ansvar for forbundets netsted.

Mange typer inspiration kan deles.

Der ligger også lyd og film i fb-gruppen. (Heldigvis uden lugt. Her åbnes en dåse surstrømming).

*En som alltid
engasjert Andreas.
Foto Pål Morten
Skollerud*

Andreas Øvergaard – leder i forbundet fra 2009 til 2016

Andreas var forbundets ordfører/formann-«lysende leder og forbilde» i hele syv år. Ingen leder har sittet så lenge, og heller ikke gjort et så godt arbeid for forbundet.

Etter noen år i ledelsen i Fortidsminne-foreningen i Buskerud, var interessen for fredede og bevaringsverdige objekter vekket for alvor. Andreas ble oppmerksom på Nordisk Kulturlandskapsforbund rundt århundreskiftet. Interessen ble vekket for alvor, da han forstod at NKF i tillegg til foran nevnte, favnet alle andre fagområder som et kulturlandskap inneholder. Han og fru Anne var med på en konferanse, og dermed var det gjort. Siden har han med ett unntak vært med på alle konferanser, som en meget engasjert og ivrig deltaker.

Andreas ble født i 1941 på Rikshospitalet i Oslo. Familien flyttet til familiegården Mehlum i Modum allerede i 1942, men på grunn av farens arbeid ble de første årene av oppveksten i Oslo. I 1950 flyttet de permanent til Modum, så all grunnutdannelse – fra barneskole til gymnas – var i Modum og Drammen.

Etter grunnutdannelsen, hadde han praksis ett halvt år på Embretsfoss i Åmot. Men så meldte utferdstrangen seg, og det ble ½ år til sjøs. Det var et spennende liv, og ga kanskje grunnlaget for senere studier og arbeid ute i verden. Etter fire års studier på universitetet i Edinburgh, ble han kjemiingeniør. Da den obligatoriske militærtjenesten – i saniteten – var unnagjort, søkte han og fikk jobb i Canada.

Etter mange års arbeid i utlandet – Belgia, Canada,

England og USA – begynte familien å se hjemover. Andreas og Anne hadde stiftet familie, eldste barn skulle begynne på skolen, så de reiste hjem i 1971. Andreas fikk arbeid i Norsk Hydro, et av Norges største og mest veldrevne foretak.

Der arbeidet han frem til pensjonisttilværelsen. Det betød ikke at han arbeidet med det samme resten av yrkeslivet. Det har vært ulike oppgaver innen olje, gass, raffinering, handelsgjødsel, ledelse, med mer. Og ikke minst arbeidsplasser i Afrika, Nord- og Sør-Amerika og Europa. Med andre ord et meget variert og spennende yrkesliv!

Årskiftet 2004/05 ble Andreas pensjonist, og kunne vie mer oppmerksomhet mot blant annet gården. Mehlum er en gammel eiendom med bl.a. en hovedbygning fra 1700-tallet som er fredet. Det er en flott, godt drevet skog-eiendom, hvor Andreas blant annet dyrker sin interesse for jakt.

Med sin lugne, løsningsorienterte måte å lede forbundet på, var Andreas en meget god leder. Mens andre styremedlemmer kunne gå inn i intense diskusjoner om små bagateller, roet Andreas det hele ned og konkluderte så alle var rimelig tilfredse og følte de hadde fått gjennomslag for sine synspunkter. Med andre ord en god leder!

Vi takker Andreas for hans mange år som leder og det flotte arbeidet han gjorde for NKF!

Pål Morten Skollerud

Ordfører i forbundet fra 2005 til 2009.

I dag bonde på heltid på en gård i Modum, Norge.

Roger Öhrman: GOTLANDS HISTORIA
Gotlandica förlag, Klintehamn, 2017
ISBN 978-91-86103-64-4

Roger Öhrman har en gedigen bakgrund som lärare, antikvarie och författare och vad kan väl vara mer passande för ett så kvalificerat uppdrag som att skriva en lättillgänglig bok om Gotlands historia. Han har verkligen lyckats med konststycket att fånga öns utveckling och rika kulturarv, från de första spåren av människor för ca 10 000 år sedan fram till Gotland av idag, d.v.s. 2010-talet.

Till bilden hör att detta är den andra utgåvan. Den första kom 1994 och var en beställning av Skolstyrelsen i Gotlands kommun som ansåg att det behövdes en lärobok för högstadiet och gymnasiet om Gotlands historia. Den fick ett varmt mottagande och har använts flitigt i skolundervisningen men fann också sin målgrupp hos en historieintresserad allmänhet. Det har hänt mycket inom forskning och studier om öns historia de senaste 20 åren, därtill har fakta blivit mer lättåtkomliga genom främst internet, varför det blev aktuellt med en reviderad och uppdaterad version. Dessutom har tidsperspektivet flyttats fram till nära nog dagsaktualitet. Roger Öhrman tog sig an även detta uppdrag, och det kan vi vara tacksamma för.

Man kan naturligtvis dyka rätt in i boken till sitt favoritämne men börja gärna med inledningen. Den ger en fin inblick i Öhrmans tankar kring det komplexa begreppet ”utveckling” och hur han ser på författarens rätt till egen tolkning av historiska händelser och fakta; Dock inom rimlighetens gräns för att inte ”tulla för mycket på verkligheten”, som han själv säger.

Skildringen av den gotländska historien är kronologiskt upplagd och uppehåller sig kring ämnen, händelser och personer av betydelse för en allmän kunskap – skickligt kombinerat med uppiggande djupdykningar. Faktarutor, ett rikt urval bilder och illustrationerna bidrar tillsammans med språket till ”historiebokens” goda kvalitet och lättillgänglighet.

Många av de små och stora händelser som utspelats på ön genom seklerna, en del välkända som under vikingatid, den hanseatiska epoken eller danskarnas styre över ön – andra mindre uppmärksammade och av mer lokal karaktär – ger den fylliga historiebild man hoppas på när man tar sig an boken. Det finns även ett fascinerande persongalleri där intressanta män och kvinnor träder fram ur historiens skrymslen.

Gotland har periodvis varit relativt självständigt från Sverige (stundom kallat sig fri bondedemokrati), tillhört

Danmark, varit ockuperat av Ryssland och t.o.m. ägts av Tyska Orden och pantsatts till privata intressenter. Allt detta och mer därtill skildras i ett balanserat lokalhistoriskt perspektiv, och där så känts befogat, görs kopplingar till vidare sammanhang i Östersjöområdets ekonomiska och maktpolitiska spel. Gotland är mycket medeltid men det som händer under den epoken har i många fall sitt förspel i den äldre historien, under järnålderns senare del. Boken gör oss bekant med bl.a. arabiska mynt och silverskatter, långväga handelsfärder på Ryska floder och bildstenarnas fantastiska berättelser om den tidens liv och tro. Författaren tar oss vidare till den medeltida kyrkobyggnadskonsten – idag beundrad och omvittnad i de drygt 90 väl bevarade kyrkorna, till Visbys guldålder och ringmurens tillkomst och vad som egentligen hände vid Valdemar Atterdags s.k. brandskattning. Han lotsar oss tryggt vidare genom historien till svensktiden – till handel och sjöfart, landsbygdens agrara utveckling och storslagna stenhusbyggande liksom industrialismen och det uttryck den fick på Gotland i form av bl.a. stenindustri, sockerbetsodling, växande fiskerinäring och järnvägsbyggande. Även starten på den i dag så omfattande turismen finns med. Folkliga traditioner, berättelser och sägner från förr är ett givet ämne på Gotland och har fått sitt utrymme boken. Allt landar till slut i den moderna tiden med skickligt tecknad bakgrund och förklaringar till det samhälle vi lever i idag. Det här är några axplock ur historiebokens välfyllda skafferi. Man känner verkligen att Gotland är en ö där historiens kulturströmmar mötts och formats till det vi dag kallar gotländskt.

I stället för löpande hänvisningar i texten finns en förteckning över källor och litteratur Öhrman använt sig av i sitt arbete. Här finns många bra lästips för den som vill gå vidare i Gotlands historia på egen hand. Nämnas bör också Mart Marends förnämliga redigering av boken.

Jag vill gärna rekommendera Gotlands historia inte enbart för skolans bruk och allmän läsning, utan också till de som tänker sig till Gotland för lättsamt sommarliv och/eller utflykter till öns historiska miljöer. Med Öhrman i din hand kommer Gotland att ge dig så mycket mer – på ett angenämt sätt.

Lennart Edlund

F.d. länsantikvarie på Gotland

Jette Baagøe: KONGENS SKOV – VERDENS ARV
Parforcejagtlandskabet i Nordsjælland

THE KING'S FOREST – THE WORLD'S HERITAGE
The par force hunting landscape in North Zealand
Udgivet af Dansk Jagt-og Skovbrugsmuseum. Hørsholm 2016. 123 sider.
ISBN: 978 87 984051 6 0

Bogen er skrevet på basis af ansøgningen til UNESCO: Nomineringen af Parforcelandskabet i Nordsjælland, om optagelse på UNESCOs liste over verdens kulturarv samt særudstillingen Kongens skov- verdens arv, på Jagt- og Skovbrugsmuseet 2015–16. Den er udgivet med parallel dansk og engelsk tekst.

For de medlemmer af Nordisk Kulturlandskabsforbund, der deltog i årsmødet 2009 i Nordsjælland, er hverken emnet eller forfatteren fremmede. De, der ikke var med, og de der har glemt det, kan med fordel læse det glimrende nummer af LOMMEN nr. 42, 2009, hvor især skal fremhæves Flemming Runes og Jette Baagøes artikler om samme emne.

Forfatteren, Jette Baagøe, født 1946, blev ph.d. i botanik i 1976, og ansat ved Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm fra 1984, hvor hun var direktør lige til 2016, da hun gik på pension. Som det fremgår af LOMMEN 2009, så arbejdede Jette allerede dengang på at få optaget parforcelandskabet på UNESCOs liste over verdens kulturarv, og i juli 2015 så lykkedes det endelig at få dette enestående og velbevarede kulturlandskab optaget på listen.

Men champagnen var næppe drukket, før ministeriet meddelte, at Jagt-og Skovbrugsmuseet skulle flyttes til Djursland og pr. 1. januar 2017 fusioneres med Land-

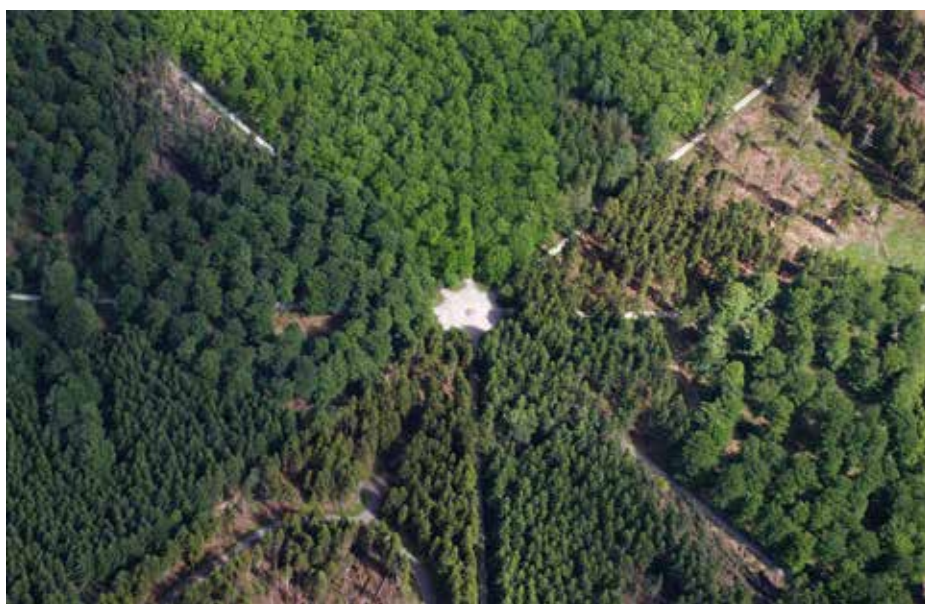
brugsmuseet på Gl. Estrup under navnet Det grønne Museum.

Det gav naturligvis anledning til harmdirrende protester bl.a. fra landets førende ekspert i skovhistorie dr. phil. Bo Fritzboeger. Han fremhævede, at Jagt- og Skovbrugsmuseet (grundlagt i 1942) var indrettet i de gamle, gule avlsbygninger til Hirschholms Slot, hvor netop Overforstmasteren i sin tid residerede, og som både var centrum for den kongelige jagt og efter 1777 for det nye, moderne skovbrug. Der er altså netop her en enestående sammenhæng mellem museets samlinger, dets bygninger og det omkringliggende landskab, som vil gå tabt ved en flytning.

Men alle faglige og økonomiske argumenter var forgæves.

Bogen er på den måde et monument over både selve parforcelandskabet og dets historie, men også om den årelange kamp for at komme på UNESCO's liste, som jo altså til sidst lykkedes ikke mindst takket være Jette Baagøe, som blev belønnet med at se sit livsværk: Jagt- og Skovbrugsmuseet lukket og flyttet.

Her skal lige erindres om, at parforcejagten (par force betyder "med styrke") er en speciel form for jagt, der blev udviklet i Frankrig under Ludvig 14. i midten af 1600-tallet. Den går kort ud på, at jægerne med hunde

*Kongestjernen i Store Dyrehave. De karakteristiske, store stjerner af snorlige jagtveje i de nordsjællandske skove blev lavet sidst i 1600-tallet til Chr. Vs parforcejagt. I Store Dyrehave blev den største vejstjerne markeret med en sten med en kompasrose og kongens navnetræk. Parforcejagten blev afskaffet i 1777, men jagtvejssystemet findes endnu.
Foto: Erik Albertsen*

Jagtslottet "Erimetageslottet". Læs om det i *Lommen* 50, s 43.
Foto Ib Welling

og jagthorn hidser et stakkels dyr i flere timer, indtil det standser af udmattelse og gør front mod forfølgerne. Så får den fornemste af de modige jægere det privilegium at gå hen til dyret og stikke det i halsen med et spyd eller et kort sværd, en hirschfænger.

Det kræver lange og lige jagtveje, (oprindeligt gennemhugninger) der med matematisk præcision er udstukket i landskabet og samlet i store stjerner, fra hvis centrum man på et øjeblik kan nå til selv de fjerneste steder i systemet.

Det havde Christian 5. (f. 1646, konge 1670–99) set og oplevet i Frankrig og besluttede på opfordring af Ludvig 14. at indrette lignende systemer i Nordsjælland, hvor kongemagten i forvejen havde samlet sig store jagtområder mellem Frederiksborg, Hørsholm og Jægersborg. Som Jette Baagø fremhæver, så var disse store investeringer i kulturlandskabet (mindst 100.000 manddage bare til gennemhugningerne i skovene) selvfølgelig et spørgsmål om at udøve denne specielle form for jagt, men det var måske i lige så høj grad et middel til at vise den enevældige konges store magt: hvorledes han kunne forme kulturlandskabet efter sin vilje med varig effekt.

Kongen kunne på den måde imponere fremmede gæster ved hoffet ikke blot med prangende bygninger, store fæstninger og krigsskibe, men også med store nøje planlagte kulturlandskaber.

Efterhånden mindskedes dog interessen ved hoffet for parforcejagten, og i 1777 blev den helt nedlagt, og man lagde i stedet vægten på udviklingen af skovbruget. Men jagtvejene bestod og gør det stort set stadigvæk. Og den danske stat er ved optagelsen på UNESCOs liste forpligtet til at bevare parforcelandskabet til glæde for kommende generationer.

I bogen giver Jette Baagø en glimrende beskrivelse af de enkelte ritualer i parforcejagten blandt andet, hvordan hundene blev belønnet med at få hjortens endnu varme indvolde blandet med en speciel type brød, kaldet kajebrød.

Hun beskriver også elementerne i flere former for

parforcejagt i såvel Frankrig som i nogle af de tyske fyrstendømmer, som udviser store forskelle.

Et andet meget spændende kapitel handler om forbindelsen mellem de kongelige slotte i Nordsjælland og parforcelandskabet. Og som Jette konkluderer s. 63: "Alt peger på og udgår fra den enevældige konge."

Hvad der også er vigtigt, er hendes udsagn på s. 89: "Jagtlandskabet i Nordsjælland er resultatet af én samlet plan. Derved adskiller det sig fra de fleste andre europæiske jagtlandskaber." Planen fremgår af et kort fra 1685, der gengives på indersiden af omslaget.

Forfatteren slutter bogen med disse fyndige ord: "Parforcejagtlandskabet i Nordsjælland fortæller, at ideer og værdier altid har vandret over grænserne i Europa, og at den fælles europæiske kultur er vokset frem af århundreders frugtbare sammenstød mellem forskelligheder. Tag en tidsrejse på de gamle veje og oplev det selv!"

Opfordringen er hermed givet videre til læserne af LOMMEN.

Bogens tekst er selvfølgelig vigtig, men måske endnu vigtigere er de fantastiske illustrationer, som fylder næsten hver enkelt side eller opslag. Det drejer sig om en række gode kort, om mange malerier og stik og endelig om en masse fotografier af jagt og landskaber i nutiden taget af endog meget dygtige fotografer.

Det skal understreges, at de mange illustrationer ikke bare pynter men bruges bevidst til at udvide forståelsen af teksten på det samme opslag, lige som de alle har en forklaring i en særlig boks. Det har kostet en formue at gengive alle disse illustrationer, men der er også givet rundhåndede tilskud fra en lang række af landets største fonde.

Sammen med Jette Baagø har Henrik Klinge Pedersen fungeret som billedredaktør. Det har de gjort rigtigt godt!

Hvis anmelderen endelig skal komme med kritiske bemærkninger, så skulle det være, at jeg meget savner en redegørelse for, hvem der i virkeligheden tegnede planerne i 1685 over jagtsystemet i Nordsjælland, og dernæst hvem der udhuggede og derpå anlagde jagtvejene.

Jette mener, at det nok var Ole Rømer, der kom med idéerne, og det kan jo godt være rigtigt. Bjørn Westerbeek Dahl har i en artikel i *Fra Frederiksborg amt* 2003: "1600-tallets parforcejagt i Nordsjælland" behandlet den praktiske udførelse af anlæggene. Noget mere af dette kunne nemt have været medtaget i bogen.

Det er en stor flot bog med en masse enestående illustrationer, som Jette Baagø her har skrevet, men den skal læses sammen med artiklerne i LOMMEN 2009 og den omtalte artikel af Bjørn Westerbeek Dahl, for at man kan få det største udbytte og dermed have et grundlag for at glæde sig over de mange interessante billeder og kort i bogen.

Karl-Erik Frandsen

Docent på Saxo-Instituttet, Afdelingen for Historie, Københavns Universitet.

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-)tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

Vasikkavuoma slättermyr, Tornedalen, Sverige. Se artikel på sid 8-9. Foto Stig Horsberg

Bliv prøvemedlem af Nordens eneste forening med temaet kulturlandskab:

Nordisk Kulturlandskabsforbund

Nordisk Kulturlandskabsforbund ser sammenhængen mellem natur og kultur som en helhed. NKF øger kundskaben om kulturlandskabets værdier, blandt andet gennem Lommen, Nordisk Bygd og webben, samt seminarier, konferencer, årsmøder og ekskursioner. Mange af medlemmerne arbejder med jordbrug, forvaltning eller forskning, og vort kontaktnet spænder over både landegrænser, faggrænser og kulturgrænser.

Årsafgift: Enkeltmedlem: 250 DKK 300 SEK 300 NOK 30€
Familie/student: 100 kr/10 € (uten tidsskrifter)
Institutioner: Dobbelt pris av enkeltmedlemskap
(inkluderer fem eksemplarer av alle publikationer)

Kampagnetilbud: Hele første medlemsår er gratis!

(Nordens kulturlandskaber har nemlig brug for mere støtte fra flere støttepersoner.)

NORGE

Stig Horsberg   Giro 1503 60 28022
+47 99 61 47 16   Nordisk Kulturlandskabsforbund
shorsbe@online.no

DANMARK

Anna Bodil Hald   Nordea 2310 0746 876 068
+45 21 42 23 30   Nordisk Kulturlandskabsforbund
annabodil.hald@gmail.com

FINLAND

Ulrica Cronström   Danske Bank FI4380001870845295
+358 503257674   Nordiska Kulturlandskapsförbundet
ulrica.cronstrom@kolumbus.fi

SVERIGE

Olof Stroh   Giro 77 52 09-0
+46 70 276 37 65   Nordiska Kulturlandskapsförbundet
olof@stroh.nu

www.kulturlandskab.org

Facebook: Nordiska Kultur-Landskabsforbundet

LOMMEN 54, 2018

ISSN 1102-6553